

บทที่ 3

หมอลำยุคโบราณ (ก่อน พ.ศ.2480)

หมอลำที่แสดงในยุคนี้มี 2 ประเภท คือหมอลำพื้นและหมอลำกลอน ซึ่งใช้หมอลำเพียง 1 หรือ 2 คน ลำประกอบดนตรีเพียงชนิดเดียวคือแคน เนื้อเรื่องที่ลำแสดงออกถึงเรื่องราวและวิถีการดำเนินชีวิต ทัศนคติของคนในชุมชนพื้นถิ่น การแต่งกาย การลำ การฟ้อน หรือการเต้น เป็นรูปแบบง่าย ๆ ไม่มีความสลับซับซ้อน ความน่าสนใจอยู่ที่การใช้ความรู้ ความสามารถ และพรสวรรค์เฉพาะตัวของหมอลำ

หมอลำพื้น หรือหมอลำอักษรรย

เป็นหมอลำที่เก่าแก่ที่สุด ลำพื้นเป็นการลำเล่าเรื่อง (คำว่า พื้น แปลว่า เรื่อง) เรื่องที่หมอลำพื้นลำนำมาจากหนังสือผูกเป็นนิทานวรรณคดีพื้นบ้าน ชาดก ตำนานพื้นเมือง¹

การกำเนิดลำพื้น

เชื่อกันว่าลำพื้นมีกำเนิดมาจาก 2 แห่ง

1. กำเนิดจากประเพณีการเทศน์ลำของพระสงฆ์
2. กำเนิดจากประเพณีการอ่านหนังสือผูกของชาวบ้าน

1. กำเนิดจากประเพณีการเทศน์ลำของพระสงฆ์

พระสงฆ์ในภาคอีสาน นอกจากเทศน์ตามหลักในคัมภีร์ศาสนาแล้ว ในงานเทศกาลงานบุญ ประเพณี บุญข้าวสากในเดือนสิบ บุญออกพรรษาในเดือนสิบเอ็ด หรืองานผไทในเดือนสี่ พระสงฆ์และสามเณรจะได้รับมอบหมายจากเจ้าอาวาสและบัณฑิตผู้รู้ในหมู่บ้านให้ขึ้นธรรมาสเทศน์ลำเล่าเรื่องชาดก นิทาน และวรรณคดีพื้นบ้านที่มีในหนังสือผูก² (หนังสือผูกเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวกับชาดก นิทาน และวรรณคดีพื้นบ้านจะเรียกค่านำหน้าว่าลำ เนื่องจากจารึกหรือจารลงบนพื้นผิวไม้ไผ่ทั้งลำ เรียกอีกอย่างหนึ่ง

¹ คำพล กองแก้ว “ลำ และหมอลำ” ในอีสานบ้านเฮาครั้งที่ 2 หน้า 90.

² สวึง บุญเจิม มรดกอีสาน หน้า 534-541.

ว่าเจียงไม้ไผ่ อักษรที่ใช้จารึกมีอักษรธรรมและอักษรไทยน้อย วรรณคดีเรื่องหนึ่งอาจใช้ไม้ไผ่ทั้งลำหรือหลายลำ เมื่อจารึกเสร็จก็ตัดไว้เป็นปล้อง ๆ แล้วนำมามัดรวมกันเฉพาะแต่ละลำแต่ละเรื่อง การเรียกชื่อจึงมีคำว่าลำ เช่น ลำท้าวกำกาคำ ลำกาแพง ลำขุนนางอ้าว ลำผาแดงนางไอ่ ในสมัยต่อมาเพื่อสะดวกในการจารึกและการเก็บรักษา จึงใช้วิธีจารึกลงในใบลานทั้ง 2 ด้าน แล้วเจาะรูนำมามัดเรียงลำดับรวมกัน เรียกว่าหนังสือผูก บางเรื่องมีหลายผูกและเมื่อนำแต่ละผูกมารวมกันเข้าก็เรียกว่าลำเหมือนเดิม)

การเทศน์ลำเล่าเรื่องจะเทศน์ภายในวันเดียวให้เสร็จ ภิกษุสามเณรจะผลัดกันขึ้นเทศน์ด้วย จังหวะ และทำนองที่คล้องจองกันไปจนจบ ในพระภิกษุและสามเณรบางรายที่มีความจำดีมีความชำนาญ ในเรื่องที่เทศน์จะสามารถเทศน์ปากเปล่าโดยที่ไม่ดูหนังสือผูกได้จนจบเรื่อง ยิ่งในพระนักเทศน์บางรายจะมีน้ำเสียงไพเราะและมีลีลาการเทศน์เป็นที่จับใจโยมอย่างมาก

พระภิกษุสามเณรที่ทำการเทศน์ได้ไพเราะจับใจคนฟังเมื่อลาสิกขาบทออกไปแล้วก็คงได้ใช้หลักการเทศน์ลำ และนำเรื่องราวนิทานที่ได้รับการถ่ายทอดมา ไปเล่าสู่ญาติมิตรฟัง และเมื่อญาติมิตรได้จัดงานขึ้นจะมีการไหว้วานให้คนเหล่านี้ไปลำเล่าเรื่องในงาน นานวันเข้าก็มีคนนำดนตรีพื้นบ้าน คือแคน มาเป่าประกอบ เมื่อเป็นที่นิยมมากขึ้นจึงได้จัดให้มีการทำกันเป็นอาชีพ

2. กำเนิดจากประเพณีการอ่านหนังสือของชาวบ้าน

โดยปกติแล้วคนในชนบทหลายคนเป็นนักเล่านิทานที่มีความสามารถ โดยเฉพาะคนในวัยชรา เพราะนิยมเล่านิทานให้ลูกหลานฟัง เนื่องจากในสมัยนี้ไม่มีแหล่งความบันเทิงอื่น นอกจากหมอลำที่มีเทศกาลงานบุญเท่านั้นจึงจะมาแสดงให้ได้ชม หลังเวลารับประทานอาหารเย็น ในฤดูหลังการเก็บเกี่ยวเป็นฤดูกาลที่ชาวบ้านว่างงาน คนเฒ่าคนแก่ก็จะลงไปในยังแคร่บริเวณบ้านหรือนั่งบนชาน(ระเบียง)บ้านลูกหลานที่อยู่ในบริเวณใกล้เคียงก็มารวมตัวพูดคุยกัน ปรัชญาหรือสารทุกข์สุกดิบ ในบางครั้งคนเฒ่าเหล่านั้นจะทำการจักสานสิ่งของที่เตรียมไว้ใช้งาน เช่น ช้อน ตะกร้า กระติบข้าว ปากก็เล่านิทานให้ลูกหลานฟัง นิทานที่นำมาเล่านั้นอาจจะเป็นนิทานก้อม (สั้น) ที่มีคติสอนใจที่เล่าจบในคืนเดียว นิทานหรือตำนานพื้นบ้านที่ยาว ๆ จะแบ่งเล่าเป็นตอน ๆ ใช้ เวลาหลายคืนจึงจบ เทคนิคการเล่านั้นมักจะเล่าค้างไว้ในตอนที่กำลังเข้าด้ายเข้าเข็ม พอคืนหลังจึงเล่าต่อไปเรื่อย ๆ จนจบ³ ลักษณะการเล่านิทานดังกล่าวจึงเป็นการสร้างสายสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว และในบรรดาญาติมิตร เป็นการอบรมสั่งสอนให้ข้อคิดกับบุตรหลานโดยวิธีที่ชาญฉลาดวิธีหนึ่ง

³ หมอลำทองมา จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม 2538.

ในขณะที่เดียวกันก็มีงานที่เกี่ยวกับการเกิด (งันกรรม) และการตาย (งันเฮือนดี) ที่มีการนำประเพณีการอ่านหนังสือผูกเข้ามากระทำ เพื่อแสดงถึงความห่วงใยของคนในชุมชนที่มีต่อกันในงาน งันกรรมคืองานที่ญาติมิตรเพื่อนฝูงไปเยี่ยมเยียน เป็นกำลังใจและถามข่าวคราว รวมแสดงความยินดีในโอกาสได้สมาชิกใหม่ พร้อมทั้งเป็นกำลังใจให้กับแม่ที่ต้องอยู่ไฟ หรืออยู่กรรมเป็นเวลาประมาณ 7-15 วัน การอยู่ไฟของหญิงที่คลอดบุตรก็เพื่อให้ร่างกายได้ปรับตัวให้เป็นปกติจากการคลอดลูก เมื่อมีคนมาพบปะชุมนุมกันมากทำให้เกิดมีการเล่นนิทาน หรือเล่นเกมส่ที่สนุกสนาน และได้มีผู้นำเอาหนังสือผูกมาอ่านเพื่อให้เกิดความสนุกสนานและเพลิดเพลินแก่คนที่มาเยี่ยมเยียน ส่วนงานงันเฮือนดีหมายถึงงานที่ญาติมิตร และพี่น้องไปเยี่ยม เพื่อเป็นกำลังใจ และปลอบขวัญบ้านที่มีคนเสียชีวิต หลังจากที่เขาสพออกจากบ้านก็จะมีงานงันเฮือนดีอยู่ 3 คืน ซึ่งคนที่ไปนั้น จะร่วมจับกลุ่มกันเล่นเกมส่ เล่นนิทาน และมีการอ่านหนังสือผูก⁴

คนที่มีความสามารถในการอ่านหนังสือผูกนั้น จะผ่านการบวชเรียนมา ในบางรายสามารถท่องได้ขึ้นใจ โดยไม่ต้องดูต้นฉบับ เมื่อนานเข้าคงจะมีคนนำเอาแคนมาเป่าประกอบ เนื่องจากในหมู่บ้านมีความสามารถในการเป่าแคนได้หลายคน จึงทำให้เกิดเป็นลำพิน

การถ่ายทอดทางภูมิปัญญาของหมอลำพิน

ลำพินมีต้นกำเนิดมาจากการเทศน์ลำของพระภิกษุและสามเณร เมื่อพระภิกษุและสามเณรเหล่านั้นลาสิกขาบท ก็ได้้นำการเทศน์ลำไปใช้ในประเพณีการอ่านหนังสือผูก ซึ่งหนังสือผูกนั้นแหล่งที่เก็บรวบรวมไว้มากที่สุดก็คือวัด วัดจึงถือได้ว่าเป็นแหล่งสะสมและถ่ายทอดภูมิปัญญาให้กับหมอลำพิน โดยมีครูก็คือพระภิกษุ

การแสดงหมอลำพินในระยะแรกน่าจะเป็นลักษณะการอ่าน คนที่มีความสามารถในการเล่าเรื่องนิทาน ซากค ดำนาน และวรรณคดีไปร่วมฉลองงานบุญที่เจ้าภาพได้จัดขึ้น นานเข้าจึงได้มีการนำแคนเข้ามาเป่าประกอบ เพื่อให้ความสนุกสนานครึกครื้นยิ่งขึ้น หรือบางหมู่บ้านเมื่อเกิดความแห้งแล้งไม่มีข้าวปลาอาหารพอที่จะบริโภคได้ตลอดปี ไม่มีสิ่งของใดพอที่จะนำไปแลกเปลี่ยนเป็นข้าวปลาอาหารได้ คนในหมู่บ้านก็จะออก “ไปหาข้าว” โดยไปเป็นหมู่คณะ ให้คนที่มีความสามารถในการลำ และคนที่มีความสามารถในการเป่าแคนร่วมเดินทางไปด้วย เมื่อไปถึงหมู่บ้านใดก็จะเดินทางไปพักบ้านญาติ บ้านเสี้ยว หรือถ้าไม่รู้จักใครก็จะพากันไปพักที่วัด แล้วให้ปาวประกาศว่าจะมี

⁴ จารุวรรณ ธรรมวัตร “บทบาทของหมอลำในช่วงกึ่งทศวรรษ” ใน ชีวิตและผลงานนายทองมาก จันทะลือ หน้า 34-35.

ภาษาที่เตรียมไว้ไปใส่ข้าว หรืออาหารที่คนในหมู่บ้านเตรียมไว้ให้ เมื่อได้ข้าวของแล้ว คณะขอข้าวก็จะเดินทางไปหมู่บ้านอื่นต่อไป เมื่อได้ข้าวของจนพอใจ คณะขอข้าวก็จะเดินทางกลับไปยังหมู่บ้านของตน แบ่งปันข้าวปลาอาหารที่หามาได้ ตามจำนวนคนที่ไปด้วย อาจให้มากกว่าคนเพื่อน คือคนที่เป็นมอล่า และหมอแคน⁵

เมื่อการล่าในลักษณะการวานให้ไปช่วย และการล่าเพื่อแลกเปลี่ยนสิ่งของ นานเข้าจึงเกิดความชำนาญและเห็นลู่ทางที่จะประกอบอาชีพ จึงเริ่มมีมอล่าประกอบเป็นอาชีพ และมีการจ้างวานให้ไปเสพเงินในงานบุญ⁶

อย่างไรก็ตาม หมอล่าพื้นในระยะแรกมีแต่หมอล่าชายเพียงคนเดียว ลำประกอบเครื่องดนตรีเพียงชิ้นเดียวคือแคน ที่น่าจะเป็นเช่นนี้เพราะผู้ชายเท่านั้นจึงมีโอกาสได้เรียนหนังสือ ในระยะต่อมาจึงมีหมอล่าเพิ่มมาอีก 1 คน รวมเป็น 2 คน และมีผู้หญิงเข้ามาเป็นหมอล่าพื้น ซึ่งระยะที่มีผู้หญิงเป็นหมอล่านั้นน่าจะอยู่ในช่วงที่หมอล่าพื้นเป็นที่นิยมมากขึ้น หมอล่าพื้นที่เป็น ผู้ชายเห็นว่าเป็นอาชีพที่พอจะทำให้มีรายได้ จึงได้สอนบุตรหลานของตนให้สืบทอดการเป็น หมอล่า ซึ่งบุตรหลานเหล่านี้อาจจะมีผู้หญิงที่สนใจจึงได้เล่าเรียน และจากที่มีหมอล่าพื้นเพียง คนเดียวก็เพิ่มเป็นหมอล่าพื้น 2 คน⁷

ในส่วนของพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการแสดงของหมอล่าพื้นนั้นก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกับหมอล่าประเภทอื่น คือ หมอล่ามีความเชื่อในเรื่องอ้อ (ครู) ก่อนล่าหมอล่าจะทำพิธียกอ้อยกครูด้วยคายอ้อตามที่ได้รับจากครู ซึ่งก็มีเงิน ดอกไม้ รูปเทียน อย่างละ 5 คู่ ผ้าขาว ผ้าลิน⁸ เป็นต้น ในขณะที่ด้วยกันหมอล่าก็มีความเชื่อเกี่ยวกับไสยศาสตร์และอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งหมอล่าและคนที่เป็ชาวบ้านอีสานมีความเชื่อร่วมกัน เช่น เมื่อไปแสดงยังหมู่บ้านใดก็จะทำพิธีขออนุญาตเจ้าที่ คือ ปู่ตาพระแม่ธรณี คุณของพระรัตนตรัย เพื่อเป็นกำลังใจและเชื่อว่าจะทำให้การแสดงราบรื่น และเป็นที่ประทับใจของคนฟัง

ศิลปะการแสดงหมอล่าพื้น

หมอล่าพื้น ถ้าเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับนิทาน ตำนาน ชาดก และวรรณคดีพื้นบ้าน โดยมีหมอล่า 1 คน หรือ 2 คน ซึ่งอาจจะเป็นหมอล่าชาย หมอล่าหญิง หมอล่าชายคู่ หมอล่าชาย หมอล่า

⁵ นายบัว อุณาพันธ์ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 20 เมษายน 2540.

⁶ ปรีชา พิณทอง ผญาภาษิตโบราณอีสาน หน้า 149.

⁷ หมอล่าทองมาก จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 28 พฤษภาคม 2538.

⁸ เฟื้องอ้าง.

หญิงคู่หมอลำหญิง หรือหมอลำหญิงกับหมอลำชาย หมอแคน 1 คน เป้าประกอบการลำ หมอแคน หมอลำไม่ได้นำไปด้วย เมื่อไปลำยังหมู่บ้านใดก็หา หมอแคนในหมู่บ้านนั้นได้เลย⁹

เวทีที่ใช้แสดงหมอลำพื้นแสดงอยู่กับพื้นดินตามลานบ้านหรือลานวัด มีทางมะพร้าวหรือเสื่อ (สาด) ปู เอาเสียมหรือไม้มาตอกลงกลางเพื่อมัดได้เพื่อจุดให้แสงสว่างเรียกว่าผาม เริ่มการแสดงหมอแคนจะเป่าแคนก่อน เมื่อเป่าเสร็จหมอลำจึงเริ่มลำกลอนไหว้ครู เมื่อจบกลอนลำไหว้ครู หมอแคนจะเป่าแคนตั้งขึ้นในทำนอง “ดุ่มถี่ ๆ ดุ่มพืดุ่มนึ่ง แก่กะลืออยู่สับคั่นกะลืออยู่ เงินบ่มีกะกู๋พืดุ่มนึ่ง เมียบ่มีกะตอก (การร่วมเพศ) พืดอกนึ่ง” เมื่อจบเสียงแคนหมอลำก็จะลำนิทานที่ถนัดโดยลำนำดังนี้

“จิกกล่าวบั้นปางก่อนโพธิสัตว์ เสวยโพธิญาณมาเป็นเวสสันดรท้าว” แคนก็จะตั้งขึ้นสลับดุ่มถี่ ๆ ดุ่มพืดุ่มนึ่ง จบเสียงแคน หมอลำลำเนื้อเรื่องต่อไป สลับกับเสียงแคนเป็นจังหวะจนจบนิทาน¹⁰

การแต่งกายของหมอลำพื้น หมอลำชายจะนุ่งผ้าโสร่ง ใส่เสื้อม่อฮ่อม หมอลำหญิงใส่ผ้าซิ่นมัดหมี่ มีลายที่เชิง หรือที่เรียกว่า ซิ่นตีนจก ใส่เสื้อคอกลมแขนสามส่วน เครื่องแต่งกายที่ขาดไม่ได้ของหมอลำพื้น คือ ผ้าขาวม้า เพราะการแสดงของหมอลำพื้น ใช้ผ้าขาวม้าเป็นสื่อในการแสดง เช่น ถ้าแสดงเป็นชายแก่ใช้พาดบ่า แสดงเป็นหนุ่มใช้คาดเอว ถ้าเป็นตัวโกงใช้คาดหัว แสดงเป็นหญิงใช้คาดอก แสดงเป็นคนใช้ใช้เบี่ยงไหล่หรือเบี่ยงป้า ถ้าถึงบทแห่งกล่อมลูกหรือมีลูกก็เอาผ้าขาวม้ามานำในลักษณะการห่อกล่อม

หมอลำกลอน

หมอลำกลอน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า หมอลำคู่ เนื่องจากใช้ผู้แสดง 2 คนลำในลักษณะการประชันความรู้ ปัญญา และไหวพริบ เพื่อให้รู้ผลแพ้ชนะ เนื้อหาของหมอลำกลอน ครอบคลุมความรู้ทั้งทางโลก และทางธรรมที่ชาวอีสานใช้เป็นบรรทัดฐานในการดำเนินชีวิต¹¹ ลำกลอนจึงเป็นแหล่งสั่งสม และถ่ายทอดภูมิปัญญาชาวบ้านจากคนอีกรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง ในขณะเดียวกันคนที่เป่าหมอลำกลอนได้รับยกย่องว่าเป็นปราชญ์ เป็นคนที่มีความรู้ความสามารถของสังคม

⁹ เฟื่องอ้าง.

¹⁰ ทองมาก จันทะลือ และสมาน หงษา “หมอลำและกลอนลำ” ใน การสืบทอดทำนองไทยอีสาน หน้า 114.

¹¹ หมอลำทองมา จันทะลือ อ้างแล้ว.

กำเนิดของหมอลำกลอน

โดยเนื้อหาและการลำกลอนของหมอลำกลอนทำให้เชื่อกันว่าหมอลำกลอนมีต้นกำเนิดดังนี้คือ

1. กำเนิดจากวัด ซึ่งพิจารณาจาก

- ลักษณะรูปแบบการแสดง การลำแบบ โจทย์แก้ของหมอลำกลอนคล้ายกับการเทศน์แบบ โจทย์แก้ของพระสงฆ์ และการเทศน์ลำเล้าเรื่องนิทาน ตำนานพื้นบ้าน และวรรณคดีของพระสงฆ์
- การเปิดสอนหมอลำโดยวัดเป็นสำนักที่เปิดสอน มีพระสงฆ์เป็นผู้สอนถ่ายทอดภูมิปัญญา ตลอดจนเป็นผู้ประพันธ์กลอนลำ

2. เกิดจากประเพณีการเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาว การเกี่ยวสาวหรือเว้าสาวใช้ถ้อยคำที่คมคาย “พญา” ในการเกี่ยวพาราสี

1. หมอลำกลอนมีกำเนิดจากวัด

- ลักษณะรูปแบบการแสดงที่คล้ายกับการเทศน์แบบ โจทย์แก้แปดถามหรือเทศน์แบบปูลงญา - วิสัชนา และการเทศน์ลำเล้าเรื่องนิทาน ตำนาน ชาดก วรรณคดีของพระสงฆ์

การแสดงของหมอลำใช้หมอลำ 2 คน ลำตอบโต้ประชันความรู้ ซึ่งไหวพริบเพื่อผลแพ้ชนะ ประกอบเครื่องดนตรีเพียงชนิดเดียว คือแคน ซึ่งลักษณะรูปแบบการเล่านี้ ผู้รู้กล่าวว่าคัดแปลงมาจากการเทศน์แบบ โจทย์แก้แปดถาม หรือเทศน์ปูลงญา-วิสัชนา (ถาม - ตอบ) ของพระสงฆ์¹²

พระสงฆ์ที่เทศน์ในเทศกาลบุญพระเวส อาจเป็นพระสงฆ์ในวัด หรือนิมนต์มาจากต่างวัด ขอให้เป็นพระสงฆ์ที่มีเสียงไพเราะ มีปฏิภาณไหวพริบในเชิงการเทศน์ ขึ้นธรรมมาสน์พร้อมกันเทศน์ตอบ-โต้ในเรื่องมาลัยหมื่นมาลัยแสน ที่กล่าวไว้ว่า พระผู้ที่จะตรัสรู้ในอนาคต คือพระศรีอริยเมตไตรย ใครที่ต้องการพบเห็นและร่วมศาสนาเดียวกัน ต้องไม่ฆ่าพ่อ - ฆ่าแม่ ฆ่าสมณชีพรามณ์ ทำลายพระสงฆ์ให้แตกสามัคคีกัน และฟังเทศน์เรื่องพระเวสยันตรให้จบในวันเดียว ซึ่งหนังสือมาลัยหมื่นมาลัยแสนนี้เป็นต้นกำเนิดของการทำบุญพระเวส การทำบุญ พระเวสเป็นงานประเพณีที่สำคัญและยิ่งใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน นิยมทำกันในเดือน 4 นอกจาก จะมีการเทศน์ในลักษณะ โจทย์แก้แปดถามแล้ว เมื่อถึงวันทำบุญพระเวสพระสงฆ์ก็จะเทศน์เรื่องพระเวสยันตรจนจบภายใน 1 วัน พระสงฆ์จะเทศน์ในลักษณะเทศน์เป็นเรื่องราวในแต่ละกัณฑ์ และตก

¹² หมอลำทองมาก จันทะลือ เฟื่องอ้าง.

ลงกันว่าพระสงฆ์รูปใด จะเทศน์บรรยายเกี่ยวกับชุกก เทศน์บรรยายนางมัทรีนี้ต้องเป็นผู้มีเสียงกังวาน โหยหวน พระสงฆ์จะเทศน์สลับกันเป็นตัวละครแต่ละคนจนจบเรื่องพระเวสสันดร การเทศน์ต้องใช้พระสงฆ์ตั้งแต่ 2 รูปขึ้นไป การเทศน์แบบปฐก-วิธานของพระสงฆ์นั้นเหมือนกับ การลำไต่ตอบกันระหว่างหมอลำ 2 คน เพียงแต่หมอลำมีเครื่องดนตรีเข้ามาประกอบ และการเทศน์ของหมอลำมีทั้งเนื้อหาเกี่ยวกับทางโลกและทางธรรมผสมผสานกัน แล้วแต่ว่างานที่ต้องไปเสพงานนั้นเป็นงานลักษณะใด

การเทศน์ลำเล้าเรื่องนิทานวรรณคดีทำกันในงานบุญข้าวสากและบุญออกพรรษา บุญข้าวสาก เป็นบุญประเพณีในเดือนสิบ การจัดงานบุญข้าวสาก มีวัตถุประสงค์เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ญาติพี่น้องที่ล่วงลับ การฟังเทศน์ฟังกันในเวลากลางวันเจ้าอาวาสและบัณฑิตในหมู่บ้าน จะทำการแบ่งหนังสือออกเป็นกัณฑ์ ให้พระภิกษุสามเณรในวัดรูปละกัณฑ์ 2 กัณฑ์ ซึ่งก็แล้วแต่ว่ามีพระภิกษุสามเณรจำนวนเท่าใด และหนังสือมากผูกหรือน้อยผูก ในระหว่างการเทศน์ญาติโยมจะนำเงินบูชาภัตตาหารถวายรวมไว้ในบาตร เมื่อเทศน์จบญาติโยมที่เป็นหัวหน้าคณะจะทำการแบ่งถวายเจ้าอาวาสจนถึงสามเณรเฉพาะรูปที่เทศน์มากหรือน้อยตามลำดับอาวุโส เรื่องที่เทศน์คือ นิทานพื้นบ้านอีสาน เช่น เรื่องท้าวผกฤษ ท้าวคำกาคำ นางแดงอ่อน ท้าวมหาหุ้ย ฯลฯ

บุญออกพรรษา เป็นงานประเพณีบุญที่ทำในเดือน 11 เป็นการออกจากการจำกัณฑ์เขตการเดินทางและการพักค้างคืนที่กำหนดไว้ในช่วงฤดูฝน เป็นเวลา 3 เดือน ให้พระภิกษุสงฆ์ไปพักค้างคืนได้ตามชอบ ซึ่งในก่อนออกพรรษาประมาณ 10 - 20 วัน เจ้าอาวาสจะเชิญญาติโยมที่เป็นบัณฑิตในหมู่บ้านมาแบ่งหนังสือลำนิทาน แบ่งจากผูกให้เป็นกัณฑ์ หรือแบ่งลำเป็นเรื่อง ๆ แล้วแต่จำนวนพระภิกษุ สามเณร ให้พระภิกษุ สามเณร ฝึกหัดอ่านทำนองให้คล่อง เพื่อเตรียมไว้เทศน์ในวันออกพรรษา หนังสือลำนิทานนี้ก็คือ วรรณคดีพื้นบ้านของอีสานนั่นเอง

ในการแสดงของหมอลำกลอนนั้นมีการลำเล้าเรื่องนิทาน และวรรณคดีอีสาน เช่นเดียวกัน ซึ่งผู้ลำนั้นอาจจะลำเรื่องเดียวกัน เช่น เรื่องชูลูนางอ้ว ก็ให้คนหนึ่งเป็นนางอ้ว แล้วให้อีกคนหนึ่งเป็นชูลู ลำในลักษณะการเกี่ยวพาบรรยายถึงความรักที่ทั้งสองมีต่อกัน โดยสมมุติตัวให้เป็นตัวละครตัวนั้น หรือลำในลักษณะการเล่านิทานแข่งกันคนละเรื่องแล้วแต่ว่าใครจะเลือกนิทานพื้นบ้านเรื่องใด ซึ่งลักษณะรูปแบบการลำแบบลำเล้าเรื่องของหมอลำกลอนนี้ อาจจะมาจากการเทศน์ลำนิทานวรรณคดีของพระสงฆ์ หรืออาจจะนำรูปแบบมาจากการแสดงของหมอลำพื้นก็ได้ แต่ก็พอได้ข้อสรุปว่าทั้ง 2 ชนิดนี้ก็มีแหล่งกำเนิดจากที่เดียวกันคือวัด

- วัดเป็นแหล่งสำนักหมอลำ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้สอน และผู้ประพันธ์กลอน ถ่ายทอดภูมิปัญญา ความรู้ และเนื้อหาการแสดง

การแสดงของหมอลำกลอน มีเนื้อหาเกี่ยวกับคติโลกและศีลธรรม ผู้ที่เป็นหมอลำกลอนต้องมีความรอบรู้ทั้งสองด้าน เพราะในการแสดงแต่ละครั้งต้องลำประชันกับหมอลำ ซึ่งมีภูมิปัญญา ความรู้ และความถนัดในเรื่องที่ลำต่างกัน บางคนมีความรู้ในทางธรรมมาก บางคนมีความรู้ความสามารถในทางโลกมาก เช่น ว่ากลอนสาธ เป็นกลอนลำที่หมอลำลำว่าเสียคติ ลำเกี่ยวกับถ้อยคำที่เจ็บแสบประชดประชัน จึงจำเป็นอย่างมากที่หมอลำต้องมีความรู้ทั้ง 2 ด้าน หรือให้รู้และถนัดด้านโลกหรือด้านธรรม เมื่อเวลาแสดงก็สามารถชิงไหวพริบเริ่มต้นถามในเรื่องที่ตนถนัดให้มากที่สุด แต่ก็ต้องพอรู้ในด้านอื่นด้วย เช่น ถ้านักความรู้ทางธรรมก็ต้องพอมีความรู้ทางโลก แต่ให้ดีที่สุดของกลอนลำก็ต้องมีความรู้เพียบพร้อมทั้งทางโลกและทางธรรม¹³

สถานที่ที่หมอลำกลอนสามารถเข้าไปแสวงหาและเรียนรู้ได้ ทั้งทางโลกและทางธรรมก็คือ วัด ในสมัยนี้มีวัดหลายแห่งที่เปิดทำการสอนหมอลำ เช่น วัดบ้านหนองหลัก ต.หนองหลัก อ.ม่วงสามสิบ วัดบ้านหนองเต่า อ.ตระการพืชผล วัดกุศปลาขาว อ.วารินชำราบ โดยมีผู้ที่ทำการสอนก็คือพระสงฆ์และฆราวาสผู้มีความรู้ พระสงฆ์จะเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ทางธรรม ทั้ง 8 หมื่น 9 พัน พระธรรมชั้นตรี ซึ่งถือว่าได้เรียนครอบคลุมเนื้อหาทั้งทางธรรมและถ่ายทอดความรู้ทางโลก คือนิทานวรรณคดี ชาติก ตำนานในท้องถิ่น ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณี ฮิด - คลองของคนในสังคม และประพันธ์กลอนลำให้คนที่มาเรียนได้ฝึกหัดลำ โดยพระสงฆ์เป็นผู้ชี้แนะในการลำ¹⁴ ส่วนฆราวาสหรือบัณฑิตผู้รู้จะเป็นผู้แนะนำวิธีการแสดง การฟ้อน การเดิน การหักท่าย ปราศรัยกับคนดู จึงอาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์เป็นผู้ให้ศาสตร์คือความรู้ในการแสดงกับหมอลำ ส่วนศิลปะในการแสดงนั้นได้จากฆราวาส หรือบัณฑิตผู้รู้ หรือบางคนอาจได้จากการไปดูคนอื่นแสดงหมอลำแล้วนำมาปรับปรุงให้เป็นลักษณะลีลาท่าทางของตนเอง ซึ่งก็แล้วแต่ภูมิปัญญาและความสามารถของคนแต่ละบุคคล แต่หมอลำกลอนจะเป็นผู้ที่มิชื่อเสียงประสบความสำเร็จได้นั้น ต้องมีความสามารถทั้งศาสตร์และศิลปะ¹⁵ ควบคู่กันไป

2. เกิดจากประเพณีการเกี่ยวสาว

สังคมชนบทอีสาน เป็นสังคมที่อยู่กันแบบพี่แบบน้อง ต่างพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน การดำเนินชีวิตเรียบง่าย ไม่มีการแบ่งชั้นทางสังคมอย่างชัดเจน เนื่องมาจากการดำเนินชีวิตในแบบเศรษฐกิจแบบยังชีพนั้น ในบางครั้งก็ประสบปัญหาข้าวขาด- หมากร้างเพราะฝนแล้ง ซึ่งบางครั้ง

¹³ เฟื่องอ้าง สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม 2538.

¹⁴ เฟื่องอ้าง.

¹⁵ หมอลำทองมาก จันทะลือ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 10 กรกฎาคม 2538.

แล้งติดต่อกัน 2-3 ปี ทุกคนในหมู่บ้านจะประสบปัญหาหาคอยาก ทางรอดของคนในชุมชนก็คือ “การออกไปหาข้าว และขอข้าว” การออกไปหาข้าว คือ การเอาสิ่งของอย่างอื่นไปไปแลกข้าว ส่วนการขอข้าว นั้นไปโดยไม่มีสิ่งของแลกเปลี่ยน เมื่อไปถึงก็พูดบอกกล่าวถึงจุดประสงค์ที่มา คนที่ถูกขอส่วนมากแล้วก็จะให้ข้าวด้วยความที่เชื่อว่าเป็นการทำบุญและที่เขาที่เรา ก็คือครึ่งหน้า ถ้าหมู่บ้านเราประสบปัญหา เราก็ต้องเดินทางออกไปขอข้าวเหมือนกัน การเดินทางไปขอข้าวจะเดินทางกันเป็นหมู่คณะ เพื่อความปลอดภัยและจะได้ช่วยกันหาข้าวกลับหมู่บ้าน¹⁶

การดำรงชีวิตที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ทำให้คนในสังคมได้มีโอกาสพบปะพูดคุยกันเพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ดี หนุ่มสาวชาวอีสานก่อนที่จะตกลงร่วมชีวิตกัน ก็มักมีโอกาสได้พบปะพูดคุยกันในเทศกาลงานบุญและการไปเที่ยวสาวของหนุ่ม ๆ ในเวลากลางคืน

ในช่วงที่มีการเตรียมฝ้ายและเงินให้เป็นเส้นใยนี้ หญิงสาวในหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กัน ก็จะมารวมกันยังลานบ้าน จุดได้ลงเงินฝ้าย ทำให้เกิดประเพณีการลงช่วงเงินฝ้าย หนุ่มที่มาเล่นสาวจะมาจากหมู่บ้านเดียวกัน หรือหมู่บ้านใกล้เคียง ชายหนุ่มจะมาด้วยกันหลาย ๆ คน แต่ละคนจะแวะไปเล่นสาวบ้านนั้นสาวบ้านนี้ในแต่ละคุ้มบ้าน ระหว่างที่เดินไป ใครมีความสามารถในการเป่าแคน คิดพิณ (ภาษาอีสานบางแห่งเรียกว่า ซุง) ก็จะทำการเป่าแคน หรือคิดพิณไปด้วย ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ของหนุ่ม ๆ แต่ละคน เพราะหนุ่มในหมู่บ้านจะมีเพียงไม่กี่คนที่สามารถเป่าแคนหรือคิดพิณได้ บางคนก็จะเล่นเป็นเพลง หรือเป่าแคนเป็นลายเดียวกัน ซ้ำกันในทุก ๆ คืน จนคนที่ฟังสามารถบอกได้ว่าใครเป็นคนเป่า การไปเล่นสาวของชายหนุ่มในครั้งแรกจะไปกันหลายคน ขึ้นบ้านนั้นลงบ้านนี้ได้หลายหลัง การขึ้นไปด้วยกันบางครั้งเหมือนการไปส่งเพื่อนไปหาหญิงสาวที่ชายหนุ่มแต่ละคนพึงพอใจ เมื่อชายหนุ่มคุยกับหญิงสาวจนได้เวลาพอสมควร เพื่อนก็จะลงจากบ้านเป่าแคน หรือคิดพิณไปหาหญิงสาวคนอื่นที่แต่ละคนหมายตา และตกลงกันไว้ก่อนที่จะรวมตัวกันไปเล่นสาว เมื่อส่งเพื่อนจนครบแล้ว บางครั้งยังมีชายหนุ่มบางคนที่ยังไม่พอใจสาวคนใดก็อาจจะกลับบ้านไปนอน หรืออยู่คุยเป็นเพื่อนกับหนุ่มสาวคู่ใดคู่หนึ่ง ในขณะที่เดียวกันหญิงสาวก็สามารถต้อนรับชายหนุ่มได้มากกว่า 1 คน ในเวลาเดียวกัน และสามารถปฏิเสธการขึ้นมานบนเรือนของชายหนุ่มที่ตนไม่พึงพอใจได้ แต่ในกรณีที่ชายหนุ่มและหญิงสาวคู่ใดตกลงเป็นคู่รักกันเป็นที่แน่นอนแล้ว ชายหนุ่มคนอื่นก็จะไม่ขึ้นไปคุยไปเล่นสาว สาวก็จะสามารถปฏิเสธชายหนุ่มคนอื่นที่ไม่ใช่คนรักตนเองได้เต็มปาก¹⁷

¹⁶ นายบัว อุณาพันธ์ อ้างแล้ว, นางเพย สาธุทัศน์ สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2540.

¹⁷ เฟื่องอ้าง.

การไปเล่นสาวของชายหนุ่มนั้น ในช่วงแรกที่ขึ้นไปพูดคุยทักทายกันนั้น ชายหนุ่มจะหาถ้อยคำ การมกมคาย กิณใจ เพื่อให้หญิงสาวเกิดความสนใจและประทับใจ หญิงสาวก็จะได้คำตอบด้วยถ้อยคำที่การมกมคายเช่นเดียวกัน การใช้คำพูดที่การมกมคาย มีถ้อยคำที่กิณใจเป็นลักษณะปรัชญาที่คนอีสาน เรียกว่า ผญา ซึ่งก็แปลว่า ปัญญา หรือปรัชญา การพูดโต้ตอบกัน เป็นผญา เรียกว่า การจ่ายผญา¹⁸ หนุ่มสาวจะจ่ายผญาในรูปของผญาเกี่ยว ในลักษณะการโต้ตอบชิงไหวชิงพริบกัน ชายหนุ่มที่ไปเล่นสาวหมู่บ้านเดียวกันหรือหมู่บ้านใกล้เคียงจึงชอบไปกันเป็นกลุ่ม เพราะถ้าไปเจอหญิงสาวที่มีความสามารถในเชิงการจ่ายผญาแล้ว ตัวเองได้ตอบไม่ได้ก็จะทำให้เสียหน้า และต้องลงจากเรือนของสาวไป การมีเพื่อนไปด้วยจะช่วยในการได้ตอบการจ่ายผญา แต่ถ้าชายหนุ่มยังแพ้อีก บางรายก็อาจหลบหน้าหญิงสาวไปเลย แต่ในบางรายก็จะไปหาเพื่อนที่มีความรู้ในเชิงการจ่ายผญาไปสู้ใหม่ในครั้งหลัง เพราะการแพ้ในเชิงการจ่ายผญาจะทำให้รู้สึกเสียหน้าเป็นอย่างมาก ฝ่ายหญิงสาวถ้ารู้สึกชอบชายหนุ่มคนใดการได้ตอบในเชิงการจ่ายผญาก็จะไม่เผ็ดร้อนรุนแรงนัก แต่ถ้าไม่ชอบชายหนุ่มการจ่ายผญาจะเผ็ดร้อน รุนแรงหรือจ่ายผญาในลักษณะที่ไม่เต็มใจต้อนรับให้ขึ้นเรือนเพื่อให้ชายหนุ่มหนีไปยังบ้านหลังอื่น¹⁹

หนุ่ม - สาวที่อยู่พูดคุยกันตามลำพังจนดึก พ่อแม่ หรือญาติผู้ใหญ่อาจจะทำที่เป็นลูกขึ้นมาทำธุระส่วนตัวหรือส่งกระแอมไธ แล้วบอกให้ชายหนุ่มกลับไป การพบปะพูดคุยของหนุ่มสาวในประเพณีการเกี่ยวสาว พ่อแม่หรือญาติผู้ใหญ่ของฝ่ายหญิงจะร่วมรับรู้ในช่วงแรกของการขึ้นมาและเริ่มต้นทักทาย ถ้ามีญาติผู้ใหญ่ที่นั่งอยู่ด้วยฝ่ายชายต้องขออนุญาตเพื่อพูดคุยกับหญิงสาว ญาติผู้ใหญ่จะเริ่มซักถามถึงบ้านช่อง พ่อ แม่ พี่ น้อง เมื่อเห็นว่าพูดคุยกันพอสมควรจึงจะเปิดโอกาสให้หนุ่มสาวได้พูดคุยกัน โดยที่ตัวเองถอยออกมาห่าง ๆ หรือเข้าไปนอนเงียบๆ เพราะถ้าเกิดฝ่ายหญิงให้ฝ่ายชายนอนด้วยแล้วฝ่ายชายลงจากบ้านโดยที่ญาติของฝ่ายหญิงไม่รู้ การไปเรียกร้องหาความรักผิดชอบจากฝ่ายชายจะทำได้ยาก แต่ถ้าพ่อแม่ของฝ่ายหญิงจับได้ ฝ่ายชายจะต้องรับผิดชอบในตัว of ฝ่ายหญิง²⁰

การพูดคุยและเกี่ยวพาราสีของหนุ่มสาว โดยใช้ถ้อยคำที่มีการมกมคายหรือ “ผญา” หมอลำกลอนนำไปใช้ในช่วงของการลำเกี่ยว หมอลำจ่ายผญาเกี่ยวก่อนการ ขึ้นกลอนลำเกี่ยว²¹ เช่น

“อ้ายอยากถามข้าวบ้านถามข้าวถึงปลา

¹⁸ ปรีชา พิณทอง อ่างแล้ว,

¹⁹ นายบัว อุณาพันธ์, นางเผย สาธุทัศน์ อ่างแล้ว,

²⁰ เพิ่งอ้าง,

²¹ สังเกตจากการฟังลำ,

อ้ายอยากถามข่าวนา ถามหาทางเข้า

ถามข่าวเข้าว่ามีคู่แม่นแล้วบ่

หรือว่ามีแต่ผู้ ตัวลีซือนบ่มี”²²

เมื่อจบการจ่ายผญาเกี่ยวจึงล้ากลอนล้าเกี่ยว และเมื่อล้าเกี่ยวจบลงก็อาจจ่ายผญาเกี่ยวล้าทับไปอีกครั้งหนึ่ง อาจจะพูดว่า

“ผู้จบผู้งานปานน้องมีแฟนแล้วบ่ ถ้าบ่มีผู้ใดซือน เอาอ้ายเข้ากล่อมนอน นอน้องนอ” หมอล้าหญิงจะล้าตอบว่าตัวเองยังไม่มีคู่ เมื่อล้าจบอาจจะจ่ายผญาเกี่ยวตอบว่า “น้องนี้ไปลอคอ้อยสร้อย เสมออ้อยกลางกอ กาบกะบ่ห่อ หน่อน้อยบ่แซม ชูบ่แถม ตัวน้องบ่มี” หรือในบางช่วงของการล้าเกี่ยว อาจจะมีการจ่ายผญาเกี่ยวด้วยถ้อยคำที่เจ็บแสบในลักษณะสองแง่สองมุม เพื่อสร้างความครึกครื้นให้กับผู้ฟัง²³

การถ่ายทอดทางภูมิปัญญาของหมอล้ากลอน

คุณสมบัติของหมอล้ากลอน

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ล้ากลอนเป็นล้าที่มีเนื้อหาเต็มไปด้วยปรัชญาที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของคนทั้งในทางธรรมและทางโลก ผู้ที่จะเป็นหมอล้ากลอนจึงต้องเรียนเนื้อหาความรู้ทั้งสองทาง พร้อมการแสดงที่มีลักษณะชิงไหวชิงพริบ ตอบโต้ประชันความคิด ความรู้ เพื่อหวังผลแพ้ชนะ และสร้างความประทับใจให้กับคนดู หมอล้ากลอนจึงต้องเป็นผู้มีปฏิภาณไหวพริบในการแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นในระหว่างที่ทำการแสดง คนที่เป็นหมอล้ากลอนจึงต้องเฝ้ายพร้อมไปด้วยศาสตร์และศิลป์ คือมีทั้งความรู้และความสามารถในการแสดงล้า หมอล้ากลอนจึงได้รับการยกย่องจากคนในสังคมว่าเป็นปราชญ์ของชุมชนและท้องถิ่น จนมีคำกล่าวว่า “นักปราชญ์ผู้เผ่นสู้ บ่ปานเจ้าเต็กล้า” ด้วยเหตุผลดังกล่าวคนที่เป็หมอล้ากลอนต้องมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ คือมี ศาสตร์ มีศิลป์ มีความอดทน และขยันหมั่นเพียรในการแสวงหาความรู้ และที่สำคัญคือต้องมีใจรักในการแสดงหมอล้า

ศาสตร์ หมายถึง ความรู้ที่เกี่ยวกับการแสดงหมอล้า การแสดงล้ากลอนเป็นการล้าตอบโต้ ประชันความรู้หลากหลายเรื่องราว ซึ่งก็แล้วแต่ว่าอีกฝ่ายจะยกเรื่องราวใดขึ้นมาล้าเป็นโจทย์ให้อีกฝ่ายล้าแก้แปลปัญหาให้กระจ่างชัด แล้วจึงตั้งคำถามได้ตอบกลับสลับกันไป ผู้ที่เป็นหมอล้ากลอนจึงต้องมีสติปัญญาเฉลียวฉลาด มีปฏิภาณไหวพริบในการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า เช่น

²² ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล คำอู้บ่าวอู้สาวลานนา และผญาเกี่ยวอีสาน หน้า 126-127.

²³ สืบจากการฟังล้า.

ในการแสดงนั้นจะอย่างไร จึงจะชักจูงให้อีกฝ่ายล่าในแนวทางที่ตนเองถนัด มีความแม่นยำในเนื้อหา และในขณะที่ตนเองเปลี่ยงพล้ำ ไม่มีความรู้แม่นยำพอที่จะโต้ตอบ ไม่มีความถนัดในเรื่องนั้น ทำอย่างไรจึงจะหลีกเลี่ยงจากปัญหาที่ถูกถามโดยที่ตัวเองไม่ต้องเสียหน้ามากนัก ในขณะที่เดียวกันเวลาทำการแสดงต้องแสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญา ความรู้ของตนให้เป็นที่ประจักษ์ชัด และเป็นที่ประทับใจของคนดู เพื่อหวังผลในการสร้างชื่อเสียง และการจ้างงานต่อไป²⁴

ศิลปะคือความสามารถในเชิงการแสดงทั้งการรำ การเต้น การฟ้อน การสื่อสารสัมพันธ์กับคนดู ด้วยคำพูด กริยาท่าทาง การวางตัว ตลอดจนการแต่งกาย เพื่อส่งเสริมรูปร่างหน้าตาให้เด่นชัดขึ้น คนที่เป็นหมอลำต้องมีน้ำเสียงที่ไพเราะ ฟังกังวาน เพราะในระยะนี้การรำใช้ผ้ามกลางแจ้ง ไม่มีอุปกรณ์ขยายเสียงอะไรที่เข้ามาช่วย ต้องอาศัยเสียงของตนทั้งหมด ต้องลำตลอดคืนประมาณ 8 ชั่วโมง คือตั้งแต่เวลาประมาณ 21.00 น. - 05.00 น. ของวันรุ่งขึ้น อาจมีพักรับประทานอาหารตอนเที่ยงคืนหรือตีหนึ่ง ประมาณ 1 ชั่วโมง หมอลำมี 2 คน ที่ผลัดกันลำ กลอนลำของหมอลำกลอนยาวหลายนาทีก ผู้เป็นหมอลำจึงต้องมีทั้งเสียงดี กังวาน ไพเราะ และเสียงต้องไม่ตก²⁵ หมอลำบางคนเป็นประเภท “แห่งลำ แห่งจูบ แห่งจ้าว” หรือ “แห่งเด็ก แห่งท้าว” คือยิ่งลำนาน ยิ่งดียิ่งเสียงดี เช่น หมอลำทองมี ซึ่งลำในลักษณะนี้ก็จะได้รับสัญญานามว่า “หมอลำทองมีม้า แสนห่า”²⁶ หมอลำที่มีเสียงกังวานไพเราะจนเป็นที่ประทับใจของคนดู ก็จะเรียกว่าหมอลำเสียงสวรรค์ เช่น หมอลำจอมศรี บรรลุศิลป์ หมอลำชาติ คำเนิน มีสมญานามว่า หมอลำชาติข้าวขอบ ความหมายคือ คนเพลีน ฟังหมอลำชาติจนลิ้มเกี่ยวข้าว จนทำให้ข้าวแห้งกรอบ หมอลำที่มีปฏิภาณไหวพริบในการแก้ปัญหา เป็นคนที่ลำแล้วไม่เคยจนแค้นผู้ต่อสู้ จนเป็นที่หวั่นเกรง ของหมอลำที่มาลำประชันกัน เช่น หมอลำเคนฮุด²⁷ (เคน คาเหลา) หมอลำบางคนลำไม่ไพเราะมากนัก แต่กลอนลำและคำพูดออกมาในลักษณะเป็นที่ตลกขบขันในลักษณะสองแง่สองมุม คนฟังจึงตั้งสมญานามว่า “หมอลำเสาร์สวบ”²⁸ (หมอลำเสาร์ พงษ์ภาพ) จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าศิลปะการแสดงทำให้หมอลำสามารถสร้างชื่อเสียงและสร้างจุดเด่นจนเป็นที่ประทับใจของคนดู ได้มากที่สุด

ความอดทนและขยันหมั่นเพียรในการแสวงหาความรู้ การเรียนกลอน ต้องใช้เวลาเรียนยาวนานอย่างน้อยประมาณ 1 ปี และกว่าจะชำนาญในการลำประมาณ 5 ปี นอกจากนั้นใน

²⁴ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ่างแล้ว,

²⁵ เพิ่งอ่าง,

²⁶ หมอลำทองมี สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 15 กรกฎาคม 2539,

²⁷ ไพบุลย์ แพงเงิน กลอนลำภูมิปัญญาอีสาน หน้า 25-38,

²⁸ หมอลำจันท์ แสนสุข อ่างแล้ว,

ระหว่างที่เป็นหมอลำต้องเป็นคนที่มีหน้าที่ต้องจำกลอน แสวงหาความรู้เพิ่มเติม หากกลอนลำใหม่เพิ่มเติม หมอลำจันทิ และหมอลำอุทา กล่าวไว้ว่า ท่องกลอนลำได้ประมาณ 100 กลอน จึงกล้าไปรับงานลำ และถ้าไปลำแล้วเกิดตอบคำถามที่ถูกต้องไม่ได้ ต้องจดจำ และรีบไปหาผู้รู้ คือ ครูอาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้ ให้ช่วยสอนและแต่งกลอนลำให้ เพื่อจะได้ใช้ในการลำครั้งต่อไป การแก้ปัญหาในลักษณะนี้ทำให้หมอลำบางคน มีกลอนลำตลอดชีวิตการเป็นหมอลำเป็น 1,000 กลอน²⁹ สามารถลำไม่ซ้ำกลอนเก่าได้ถึง 3 คืน

การสร้างชื่อเสียงของหมอลำกลอนต้องอาศัยระยะเวลายาวนาน หมอลำกลอนเป็นประเภทที่ยิ่งแก่ยิ่งเผ็ด คือต้องอาศัยระยะเวลาในการสั่งสมความรู้และประสบการณ์ ซึ่งต้องเป็นผู้มีทั้งความเพียรพยายาม และความอดทนในการแสวงหาความรู้ และต้องมีความอดทนในการประกอบอาชีพ ในสมัยนั้นการคมนาคมในภาคอีสาน อาศัยทางเกวียน และทางเดินเท้าเป็นส่วนมาก หมอลำที่เริ่มอาชีพใหม่ทางบ้านยากจน ต้องอาศัยการเดินทางไปหมู่บ้านที่จ้างงาน ถ้าไกลก็ต้องออกเดินเท้าตั้งแต่เวลาเช้ามืด ไปถึงเวลาค่ำได้พักประมาณ 1-2 ชั่วโมง ก็ต้องทำการแสดงตลอดคืน ถ้าเสร็จแล้วถ้ารับงานไว้ที่อื่นก็ต้องเดินทางต่อไป หมอลำที่พอมีฐานะจะขี่มาเป็นพาหนะในการเดินทาง ซึ่งบางทีนั้นต้องขี่ม้าไปไกลทั้งวัน คนที่หัดขี่ม้าใหม่ ๆ จะปวดเมื่อยเนื้อตัว เจ็บก้น หรือบางคนขี่มาจนก้นแตก เมื่อไปถึงก็ต้องทำการแสดงให้เต็มที่ เพื่อให้เหมาะสมกับราคาระเงินที่ตกลงกันไว้ ในฤดูกาลที่รับงานไว้มากหมอลำจะเตรียมสัมภาระในการเดินทาง ถ้าเป็นหมอลำผู้หญิงก็ต้องหาญาติติดตามไปด้วยเพื่อความปลอดภัย หมอลำจะแสดงหมู่บ้านนี้แล้วรับงานต่อไปเรื่อย ๆ ซึ่งก็แล้วแต่จะมีผู้มาจ้างงาน อาจเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกัน หรือต่างหมู่บ้าน หมอลำที่มีงานชุกบางคนไม่ได้กลับเข้าบ้านเป็นเวลาหลายเดือน บางคนไปตลอดฤดูที่มีงานบุญ จะได้กลับบ้านอีกครั้งในฤดูกาลเข้าพรรษา หมอลำจึงต้องเป็นผู้มีความพากเพียรในการแสวงหาความรู้ และอดทนต่อความยากลำบากในการประกอบวิชาชีพของตน³⁰

ความมีใจรักในการแสดง คนที่มาเรียนลำกลอน เป็นผู้ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด แต่บางคนจะมีฐานะยากจน ทำให้ไม่มีเงินทุนพอที่จะไปเล่าเรียนเพื่อประกอบวิชาชีพอื่นได้จึงทำให้เลือกเป็นหมอลำ ซึ่งไม่ต้องใช้เงินในการเล่าเรียนมากเหมือนกับการไปศึกษาเป็นครู ตำรวจ ทหาร หรืออาชีพอื่น ในบางคนก็พอมีฐานะที่จะเล่าเรียน แต่ก็เลือกมาเป็นหมอลำกลอน หรือบางคนเป็นครู เป็นตำรวจ ก็ลาออกเพื่อมาเป็นหมอลำ ด้วยเหตุผลที่หมอลำมีรายได้มากกว่าอาชีพอื่น ๆ หมอลำบางคนลำเพียงคืนเดียวก็ได้ค่าจ้างเท่ากับเงินเดือนข้าราชการทั้งเดือน นอกจากนั้นหมอลำ

²⁹ หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม 2538.

³⁰ หมอลำจันทิ แสนสุข, หมอลำทองมี อ้างแล้ว.

เป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องจากผู้คนในสังคม แต่อย่างไรก็ตามผู้ประกอบการอาชีพต้องมีใจรักในศิลปะ การแสดงหมอลำจึงจะสามารถประกอบอาชีพได้นาน เพราะการเป็นหมอลำต้องผ่านความยากลำบากทั้งเรื่องการเรียนและศิลปะการแสดง ตลอดจนความยากลำบากในการเดินทางไปทำการลำ หมอลำบางคนแม้พอสร้างฐานะตัวเองได้ มีครอบครัว มีบ้าน มีไร่นา ก็ยังไปรับงานลำ ด้วยเหตุที่มีใจรักและมีความสุขที่ได้ทำการลำ ได้พบเพื่อน และคนที่ รู้จักชอบพอกัน มีความยินดี และภาคภูมิใจที่ทำให้คนดูมีความสุข³¹

สถานที่และผู้ถ่ายทอดทางภูมิปัญญาหมอลำกลอน

ผู้ที่ถ่ายทอดศิลปะการแสดงหมอลำ หรือครูของหมอลำกลอนนั้น ในรายแรกก็คือพระสงฆ์ โดยมีสถานที่เรียนก็คือวัด (กล่าวมาแล้วในกำเนิดหมอลำกลอน) นอกจากวัดแล้ว หมอลำที่มีชื่อเสียงก็จะเปิดสำนักหมอลำขึ้นเพื่อฝึกอบรมบุตรหลาน พร้อมทั้งคนที่เข้ามาฝากตัวเป็นลูกศิษย์ ในขณะเดียวกันผู้ที่เรียนเป็นหมอลำก็สามารถสมัครเข้าไปเป็นศิษย์ของสำนักหมอลำได้หลายสำนัก เรียนลำได้กับครูหมอลำหลายคน แล้วแต่ว่าผู้เรียนอยากเรียนรู้จุดเด่นของหมอลำสำนักใดหรืออาจารย์คนใด³²

วัยที่เหมาะสมกับการเรียนหมอลำอยู่ในช่วงวัยรุ่น อายุประมาณ 13 – 15 ปี ถ้ามาเรียนเด็กกว่านี้ความรับผิดชอบในตัวเองมีน้อย และถ้าจบออกไปแล้วก็ยังเด็กเกินกว่าจะไปประกอบอาชีพหมอลำ ถ้าผู้เรียนมีอายุมากกว่านี้บางคนใช้เวลาเรียนหลายปีกว่าจะชำนาญในการลำกลอนก็อีก 5 ปี และที่สำคัญก็คือกว่าจะสร้างชื่อเสียงได้ก็ใช้เวลานานมาก บางคนเป็น 10 ปีขึ้นไป ทำให้ผู้เรียนรู้สึกย่อท้อ คนเองก็ต้องการดูหมอลำใหม่ที่อยู่ในวัยหนุ่มสาว ยิ่งถ้าใครอายุมากกว่า 20 ปีขึ้นไป ถือว่าหัดช้ามาก ถ้าเป็นหญิงอาจารย์ผู้สอนแทบไม่ยอมรับ ถ้าคนเรียนไม่เคยเรียนลำกับสำนักใดและไม่ได้ประกอบอาชีพหมอลำ

คนที่ไปเรียนหมอลำถ้าเคยผ่านการเป็นเด็กวัด หรือ “สังกะสี” ผ่านการบวชเณร การบวชพระ จะทำให้เรียนได้รวดเร็ว เพราะมีพื้นฐานความรู้ในเนื้อหาของหมอลำกลอน การสอนก็จะง่ายเพียงแต่ทบทวนความรู้ หัดให้ลำแตก คือลำอย่างคล่องแคล่ว ถูกจังหวะจะโคน เสียงไม่ตก และสอนศิลปะการแสดงหน้าเวทีให้ ก็จะทำให้สามารถจบออกเป็นหมอลำไปรับงานแสดงได้

ในยุคก่อนปี พ.ศ. 2480 วัดเป็นแหล่งสำคัญในการถ่ายทอดภูมิปัญญาของหมอลำ การสอนของวัดแม้ไม่ได้จำกัดเพศว่าต้องเป็นชาย³³ แต่ก็ไม่มีผู้หญิงเข้าไปเรียนมากนักเพราะด้วยขนบธรรมเนียม

³¹ หมอลำทองมา อ้างแล้ว.

³² หมอลำทองมา จันทะลือ อ้างแล้ว.

นิยมประเพณีที่นิยมให้ผู้หญิงหัดเป็นแม่บ้านแม่เรือน ต้องอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน ผู้หญิงก็ต้องไม่
ขึ้นบ้านเหนือลงบ้านได้ ไม่ท่องเที่ยวไปในเวลาค่ำคืนโดยไม่มีพรรคพวกเพื่อนฝูงหรือญาติ ดัง
ปรากฏในนิทานเรื่องท้าวคำสอนที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเลี้ยงดูลักษณะชายหญิง และได้กล่าวถึงคุณ
ลักษณะหญิงดีในด้านการเป็นแม่บ้านแม่เรือน เช่น

“หญิงใดทำกินพร้อมพอกเกลือพอลาแตก
หญิงนั้นเป็นข้อยท่านฮ้อยชั้นควรไถ่เอาเจ้า”

“หญิงใดเจรจาตามคลองเฒ่าแก่
ให้ถึกแท้คำเฒ่าสั่งสอน
ตั้งเหล้าบั้งชีคร้านตำทุกทอไหม
ของแพงมีเอนกนงในห้อง
หญิงนั้นเขาลือชาแท้ทั้งแดนคาโลก
ไผ่ก็ยังอยากได้เป็นแก้วมิ่งเมีย
นางนั้นควรที่เอากล่อมกลึงเป็นมิ่งเมียขวัญ
นางจักพาคุณเือนอยู่สบายหายฮ้อน”

และกล่าวถึงลักษณะของหญิงไม่ดีที่ผู้ชายควรหลีกเลี่ยงนี้ไม่เอามาเป็นภรรยา

“หญิงใดฮู้ปากด้านตัวหลายกินของ
การเอนบ่งใจสร้าง
มีแต่แปลงตัวด้านหาขายทุกเช้าค่ำคืน
คอยแต่ตัดดอกไม้มวยเกล้าสู่วัน
ได้แต่ถือกระจอนค้ำแยงคิงหลิงหล้า
ทำเพศเห็ดเหื่อเคื้อเหลือถันสงสาร
หญิงนั้นเขากล่าวด้านจาวว่าหญิงเกา
บาคานเอยอย่าเอามาฮ้อน³³

เหตุผลอีกประการที่สำคัญคือ เพศหญิงไม่ต้องอ่านออกเขียนได้เหมือนเพศชาย ผู้หญิง
ไม่ได้เรียนหนังสือ การอ่านหนังสือไม่ออกเป็นเรื่องธรรมดาที่สุด ในขณะที่ฝ่ายชายต้องผ่านการ
บวชเณร และการบวชพระมีความสามารถอ่านออกเขียนได้ ผู้ชายที่อ่านหนังสือไม่ออกจะได้รับการ

³³ หมอลำจันทิ แสนสุข อ้างแล้ว.

³⁴ สว่าง บุญเจิม อ้างแล้ว หน้า 615-621.

ดูหมิ่นเหยียดหยามจากคนในสังคม การเรียนหมอลำจึงเป็นอุปสรรคสำหรับผู้หญิงเพราะต้องอ่านออกเขียนได้จึงจะสามารถคัดลอก อ่าน และท่อง

กลอนลำที่อาจารย์ประพันธ์ให้ และด้วยเนื้อหาของหมอลำกลอนที่เต็มไปด้วยความรู้ทางศีลธรรม ซึ่งต้องอาศัยการอ่านจากหนังสือผูก เพื่อเสาะแสวงหาความรู้เพิ่มเติม ยิ่งเป็นสิ่งที่ยากยิ่งสำหรับผู้หญิง ในขณะที่เดียวกันด้วยเหตุที่ครูหมอลำที่สอนเนื้อหาทางธรรมนั้นเป็นพระสงฆ์และเรียนอยู่ที่วัด ผู้หญิงอีสานมีประเพณีในการวางตัวกับพระสงฆ์กำกับไว้มากมาย เช่น ต้องไม่ไปพบพระสงฆ์ตามลำพัง เวลาจะพูดเจรจากับพระสงฆ์ต้องรักษาระยะห่างพอสมควร ในขณะที่พูดต้องพนมมือมองที่ปลายมือของตน แม้ในขณะที่พระสงฆ์จะเดินผ่านกันในท้องถนน ผู้หญิงต้องแอบข้างถนนนั่งลงยกมือไหว้ ถ้าผู้หญิงไปเรียนลำในกรณีที่อยู่บ้านไกล ต้องค้างคืนที่วัด ซึ่งต้องมีเพื่อนที่เป็นเพศเดียวกันค้างคืนด้วย ถ้าผู้หญิงไปเรียนมีเพียงคนเดียวโอกาสที่จะรับจึงมีน้อย เนื่องจากพระสงฆ์เองก็กลัวคนจะติฉินนินทา³⁵

ด้วยเหตุผลดังกล่าวมาแล้ว ในระยะก่อนปี 2480 หมอลำหญิงมีน้อยมาก แทบจะนับเป็นตัวบุคคลได้ ในประมาณก่อน พ.ศ.2470 มีหมอลำหญิงประมาณ 2-3 คน คนที่มีชื่อเสียงที่สุดคือหมอลำจอมศรี บรรลุศิลป์ ในระยะหลังจึงเริ่มมีหมอลำหญิงมากขึ้นแต่ก็อยู่ในจำนวนประมาณ 6 - 7 คน เท่านั้น ซึ่งเทียบกับหมอลำชายแล้วนับว่าน้อยมาก การลำในระยะนี้จึงเป็นการลำประชันกันระหว่างหมอลำชายกับหมอลำชาย เป็นส่วนมาก นาน ๆ ครั้งจึงได้ลำประชันกับหมอลำผู้หญิง³⁶

การฝากตัวเป็นศิษย์ ผู้ปกครองจะพาไปฝากตัวกับพระสงฆ์ที่เป็นครู กล่าวฝากฝังให้กินอยู่หลับนอนที่วัด ให้พระสงฆ์สั่งสอนและใช้งานตามที่เห็นสมควร เหมือนลักษณะเด็กรับใช้พระ ที่เรียกว่า “สังกะลี” เด็กเหล่านี้มีหน้าที่ในการปรนนิบัติรับใช้พระเก็บดอกไม้ ยกสำรับอาหารถวายพระ ดูแลเรื่องน้ำดื่ม น้ำใช้ ทำความสะอาดวัด หรือทำงานตามที่พระสงฆ์สั่ง ในตอนกลางวันพระสงฆ์จะสอนเนื้อหาที่ต้องเรียนในการเป็นหมอลำ ซึ่งส่วนมากจะเป็นเนื้อหาทางธรรม ทั้งสมาส สอนธิ หรือมูลบาลี มูลกัจจายน์ พุทธประวัติ ศีลธรรม - จรรยา จริยธรรมที่เหมาะสมแก่ฆราวาส ทั้งการครองเรือน ศีลห้า ศีลแปด กฎแห่งกรรม ความกตัญญู การทำบุญ และผลบุญที่ได้จากการทำบุญ ทางโลก ได้แก่ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ การเมือง ลัทธิธรรมเนียม นอกจากการสอนเนื้อหาแล้วพระสงฆ์จะประพันธ์กลอนให้ลูกศิษย์ท่องและจำจนขึ้นใจ จนถึงขั้นที่หมอลำกล่าวว่าขณะที่กำลังลำแล้วล้มลงก็ยังไม้มล้มกลอนลำ อาจารย์ให้กลอนลำไม่ว่าเป็นกลอน

³⁵ หมอลำจันทิ แสนสุข อ่างแล้ว .

³⁶ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ่างแล้ว .

ลักษณะใด สามารถทำให้ถูกวาดคือถูกจังหวะทำนอง มีศิลปะในการแสดง ทั้งการวางตัว กริยาท่าทาง เมื่ออยู่บนเวที การฟ้อน การรำที่ไพเราะ เสียงไม่ตก จดจำกลอนลำได้มากกว่า 100 กลอน จึงจะถือว่าเป็นหมอลำและสามารถไปรับงานประกอบเป็นอาชีพได้³⁷

ในการสอนศิลปะการแสดงทั้งวาดลำ จังหวะทำนอง การวางตัว กริยาท่าทางเมื่ออยู่บนเวที การฟ้อนผู้ที่สอนในด้านนี้คือฆราวาสที่เคยเป็นลูกศิษย์ของสำนักลำในวัดจะเรียนแต่ภาคที่เกี่ยวกับความรู้ จังหวะทำนองการลำ ส่วนศิลปะด้านการวาดฟ้อน การแสดง การวางตัวเมื่ออยู่ต่อหน้าประชาชน ก็ไปเสาะแสวงกับครูที่เป็นหมอลำอาจทำโดยให้พระสงฆ์ช่วยติดต่อกับฝากตัวกับครูใหม่ หรือเสาะแสวงหาไปฝากตัวกับครูที่ตนชอบในลีลาทางทางและศิลปะการแสดง³⁸

การไปอยู่ที่วัดของคนที่ไม่เรียนลำนั้นแทบไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายใด ๆ เลย ข้าวปลาอาหารก็อาศัยจากอาหารที่เหลือจากการฉันของพระ ถ้าอาหารไม่พอเด็กเหล่านี้จะนำข้าวที่วัดเก็บไว้มาล้างเพิ่มเติม ข้าวที่นำมาล้างเพิ่มเติมนี้ได้มาจากข้าวเปลือกที่ชาวบ้านนำมาถวายในเทศกาลงานบุญและงานบุญเวส หรือเป็นข้าวที่ได้จากที่นาของวัดแล้วให้เด็กที่มาเรียนนำมาเก็บข้าวไว้กิน เด็กจะช่วยกันตำข้าวและประกอบอาหารกินร่วมกัน ส่วนกับข้าวนั้นเด็กเหล่านี้จะทำการปลูกผัก หากบเชียด ปลา ตามท้องถิ่นเป็นอาหาร รวมทั้งเข้าป่า เก็บเห็ด หาพืช น้ำมันยางมาทำได้ เพื่อใช้จุดไฟให้แสงสว่างในเวลากลางคืนเพื่อท่องหรืออ่านหนังสือ ส่วนมากแล้วในตอนหัวค่ำ หลังจากที่พระสงฆ์ทำวัตรเสร็จแล้ว ก็จะเรียกลูกศิษย์ให้เข้ามาท่องกลอนลำที่ให้ไปในแต่ละครั้ง เพื่อดูความก้าวหน้าของลูกศิษย์

วัดจึงเป็นแหล่งที่เปิดโอกาสให้คนที่มีความรู้จะได้เล่าเรียนเป็นหมอลำ เพราะการไปเรียนกินนอนอยู่ที่วัดไม่ต้องเสียค่าใช้จ่าย ซ้ำยังเป็นการแบ่งเบาภาระการเลี้ยงดูของพ่อแม่ผู้ปกครองที่มีบุตรหลายคน ในชนบทพระสงฆ์นิยมเอ่ยปากขอเด็กที่พ่อแม่ยากจน หรือเด็กกำพร้าที่อาศัยอยู่กับพ่อหรือแม่ และญาติไปเป็นสังกะสี (เด็กวัด) หรือบรรพชาให้เป็นสามเณร พระสงฆ์จะเลี้ยงดูทำการสั่งสอนอบรมให้เป็นผู้มีความรู้ ซึ่งในชนบทสมัยนี้แม้ว่าฐานะจะยากจน ถ้าเป็นคนที่มีความรู้จะได้รับการยอมรับจากคนในชนบท เด็กเหล่านี้จะกลับไปอยู่กับครอบครัว เมื่อเติบโตใหญ่และสามารถเป็นกำลังสำคัญในการทำมาหากินเลี้ยงดูครอบครัว³⁹

การไปเรียนหมอลำที่สำนักหมอลำ อาจารย์ที่ทำการสอนคือหมอลำที่มีชื่อเสียง จึงจะทำให้ผู้ปกครองเชื่อถือ และพานบุตรหลานของตนไปฝากฝังให้เล่าเรียน ส่วนมากอาจารย์หมอลำ

³⁷ อ้างแล้ว.

³⁸ หมอลำจันทิ แสนสุข อ้างแล้ว.

³⁹ เพิ่งอ้าง.

จะได้ถูกศิษย์จากคนดูที่ไปชมการแสดงแล้วเกิดประทับใจในการแสดงจนทำให้บุตรหลานอยากเล่าเรียน เมื่อจบการแสดงของหมอลำผู้ปกครองจะนำบุตรหลานมาขอสมัครเป็นลูกศิษย์ หรือถ้าบุตรหลานมีใจรักด้านการแสดงหมอลำผู้ปกครองก็จะเสาะแสวงหาหมอลำที่มีชื่อเสียง เพื่อจะได้นำบุตรหลานไปฝากตัวเป็นศิษย์ถึงสำนัก หรือบ้านของหมอลำผู้นั้น ในสมัยนี้ด้วยเหตุผลที่การคมนาคมยังไม่สะดวกและผู้มาเรียนจะได้ติดตามไปชมการแสดงลำของครู ผู้มาเรียนจึงนิยมพักที่บ้านของครูหรือที่สำนักจะเล่าเรียนทั้งศาสตร์และศิลปะในการเป็นหมอลำ ศาสตร์หรือภาคความรู้ครูจะให้ท่องจากกลอนลำ ส่วนศิลปะในการแสดงนอกจากครูจะถ่ายทอดและสอนด้วยวาจาแล้ว ลูกศิษย์จะติดตามไปดูการแสดงของครูในบางช่วงของการแสดง ครูจะให้ลูกศิษย์คนที่เห็นว่ามีความสามารถพอที่จะลำได้ขึ้นไปแสดงแทนครูในฐานะตัวแทน ซึ่งการทำในลักษณะนี้นอกจากเป็นการฝึกหัดการเล่าเรียนโดยวิธีปฏิบัติจริงแล้ว ยังเป็นการแนะนำหมอลำใหม่เพื่อคนที่สนใจจะได้จ้างวานไปแสดงในงานต่อไป⁴⁰

ในบางรายที่บ้านไม่ได้อยู่ห่างไกลจากสำนักมากนัก และยังมีงานอื่นที่ต้องรับผิดชอบ จะเรียนโดยวิธีไปกลับคือไปเรียนเวลาเย็น เมื่อเรียนเสร็จก็กลับมาอนที่บ้าน พอถึงตอนเช้าก็ไปทำงานในหน้าที่รับผิดชอบ⁴¹

ค่าเล่าเรียนที่ลูกศิษย์จ่ายให้กับครู ส่วนมากอยู่ในรูปสิ่งของ เช่น หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข ไปเรียนลำกับหมอลำเสาร์ พงษ์ภาพ จ่ายค่าเล่าเรียนเป็นข้าวสาร 1 กระสอบต่อ 3 เดือน แต่นาน ๆ เข้าหมอลำเปลี่ยนก็กล่าวว่า หมอลำเสาร์บอกดข้าวสารเป็นในลักษณะการไปเรียนฟรี ครูหมอลำเรียกร้องค่าเล่าเรียนจากศิษย์นั้น มักจะเรียกร้องในลักษณะพอเป็นพิธีในระยะแรก ต่อมาผู้เรียนก็ไม่ต้องจ่ายสิ่งของเป็นค่าเล่าเรียน ครูเองก็จะคิดว่าผู้เรียนสามารถจ่ายในสิ่งที่เรียกร้องได้หรือไม่ เช่น กรณีนี้หมอลำเปลี่ยนเป็นลูกจ้างโรงสีข้าว หมอลำเสาร์จึงเรียกร้องข้าวสารเป็นค่าเล่าเรียน ค่าเล่าเรียนหมอลำจึงอาจจะเป็นได้ เกลือ หม้อ ไห ฯลฯ ซึ่งก็แล้วแต่ผู้เป็นครูจะต้องการสิ่งใด และในบางครั้งผู้ปกครองจะเป็นฝ่ายเสนอสิ่งของที่ตนพอมือเป็นค่าเล่าเรียนให้กับครู⁴²

เมื่อผู้มาเรียนลาไปอยู่ที่สำนักหมอลำแล้ว ถ้าครูประกอบอาชีพอื่นด้วย ผู้มาเรียนจะมีหน้าที่ช่วยงานในส่วนนี้ด้วย เช่น ถ้าครูหมอลำทำนา ผู้มาเรียนก็ต้องช่วยทำนา และต้องรับผิดชอบในงานอื่น ๆ เช่น งานบ้าน การหุงหาอาหาร ทำความสะอาดบ้านเรือน ดูแลสัตว์เลี้ยง หาหญ้าให้วัว

⁴⁰ หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข อ้างแล้ว.

⁴¹ เฟื่องอ้าง, หมอลำทองมี อ้างแล้ว.

⁴² เฟื่องอ้าง.

ควาย ม้าของครู เตรียมเข้าป่าไปตัดฟัน เอน้ำมันยางมาทำได้ ตลอดจนช่วยเลี้ยงดูบุตรหลานของครู⁴³

การไปเรียนเล่าในสมัยนี้เรียนในลักษณะของแรงงานที่ผู้มาเรียนช่วยงานของครู การที่ครูไม่เรียกหรือค่าเล่าเรียนจากผู้มาเรียนก็อาจจะเนื่องมาจากความเชื่อของคนอีสานที่ว่า คนที่มีบุญ มีอำนาจวาสนา ต้องมีคนมาอยู่ช่วยทำงาน และเจ้าของบ้านก็ต้องเลี้ยงดูให้คนที่มาอยู่ด้วยให้สุขสบายตามอัตภาพ และในสมัยนี้เงินทองเป็นสิ่งที่หายากอย่างยิ่ง โดยเฉพาะชาวชนบทที่ดำรงชีวิตอยู่ในสังคมในระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ แต่อย่างไรก็ตามเงินที่ผู้เรียนจะเสียให้ครูในทุกครั้งที่เข้าไปสมัครเป็นศิษย์ ก็คือเงินค่าอ้อ

เงินค่าอ้อ ซึ่งครูจะมอบอ้อดำ (เป็นคาถาที่ใช้ท่องเมื่อประกอบพิธียกอ้อขอครู) ให้กับลูกศิษย์ทุกคน อ้อดำที่ครูให้ผู้เรียนแต่ละคนบูชานั้น ขึ้นอยู่กับความสมัครใจของผู้เรียน อ้อดำมีราคาตั้งแต่ 50 สตางค์ 1.50 บาท 5 บาท 10 บาท จนถึง 60 บาท อ้อแพงหรือถูกอยู่ที่จำนวนคาถาที่กำกับมากับอ้อ แต่ในการเล่าเรียนหรือฝึกหัดครูจะให้ความรู้และประสิทธิ์ประสาทวิชาให้เท่าๆ กัน⁴⁴

วิธีการเล่าเรียน และการถ่ายทอดภูมิปัญญาของหมอลำ

การเป็นหมอลำสิ่งแรกที่ต้องใช้ในการประกอบอาชีพก็คือเสียง ต่อมาก็คือการท่องจำกลอนลำ จังหวะ และทำนองในการลำ หรือที่เรียกว่า วาด แล้วจึงสอนในเรื่องศิลปะการแสดงเป็นลำดับต่อไป

การออกเสียงนั้น จะเริ่มสอนตั้งแต่ที่มาของเสียงที่เปล่งออกมาจากส่วนต่าง ๆ ของร่างกาย คือจากปลายลิ้น โคนลิ้น ลำคอ ริมฝีปาก จากนั้นก็จะสอนการเปล่งเสียงและการออกเสียงให้ถูกต้องตามภาษาถิ่นไทยอีสานและภาษาที่ใช้ในภาษาหมอลำ การขึ้นต้นการลำที่ต้องขึ้นด้วยคำที่ว่า “โอ...โอ..ละนอ” หรือภาษาหมอลำ เรียกว่า การโอ แต่การขึ้นต้นการโอให้ไพเราะ และเสียงคงเดิมไม่ตก บางคนใช้เวลาประมาณ 1 - 2 เดือน จึงสามารถโอได้ จากนั้นครูจะสอนให้ท่องจำกลอน โดยที่ครูประพันธ์กลอนให้แล้วให้ผู้เรียนแต่ละคนจดลงในสมุดแล้วนำไปท่องจำ ในสมัยนี้แม้จะมีโรงเรียนของรัฐจากกรุงเทพฯ แล้ว แต่อักษรที่คนนิยมใช้เขียนคืออักษรธรรมหรือไทยน้อย เนื่องจากผู้เรียนส่วนมากผ่านการบวชเรียนจากบรรพชาและการอุปสมบทมาก่อน เช่น กลอนลำ

⁴³ เฟื่องอ้าง.

⁴⁴ หมอลำจันทิ แสนสุข, หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว.

ของหมอลำคุณ ถาวรพงษ์ (หมอลำคุณหิ) กลอนลำจึงเป็นตัวอักษรไทยน้อยและจดลงในใบลาน นำมาจัดรวมกันเป็นผูกในลักษณะของหนังสือผูก⁴⁵

กลอนลำที่ครูให้ลูกศิษย์ท่องจำและลำเป็นกลอนแรกก็คือกลอนไหว้ครู กลอนลำที่หมอลำใช้ลำมี 3 ประเภทดังที่หมอลำลำว่า “บัดนี้ นางสีดาทางสัน จ้งหันมาจ้าว ทางล่อง เด็ก ๆ มา จ้งเกี้ยวลำเตี้ยเข้าไต่กัน...” ในการสอนลำครูก็จะสอนกลอนลำตามลำดับคือ

1. กลอนลำทางสัน

เป็นกลอนลำที่มีท่วงทำนองกระชับ ไม่มีการเอื้อนเสียง ในเนื้อหาของบทกลอนจะเอื้อนเสียงเฉพาะตอนขึ้นลำใช้สำหรับบรรยายเนื้อความที่ต้องการ ความกระชับและรวดเร็ว โดยมีจุดมุ่งหมายที่เนื้อหาของกลอนลำมากกว่าความไพเราะ บางครั้งจะใช้คละกันไปกับกลอนดัน (กลอนสดที่แต่งขึ้นมาลำในทันทีทันใด) และคำพูดประโยคธรรมดา ใช้เป็นกลอนลำถาม – ตอบ ปัญหา เล่าประวัติ เล่านิทาน ในการลำหมอลำจะขึ้นต้นด้วยกลอนลำทางสัน คือกลอนไหว้ครู กลอนปรารภถึงเจ้าภาพศรัทธา หรือกลอนประกาศศรัทธา กลอนถามข่าวคราวทางบ้าน กลอนลำทางสันจะนิยมขึ้นต้นด้วยคำว่า “โอ...โอ...ละหนอโอละนอนวลเอย” ในบางครั้งจะไม่มีการขึ้นต้นด้วยการโอ แต่ลำขึ้นต้นเป็นกลอนเกริ่นแบบธรรมดา เช่น “แก้มแป้งแสง แก้มเจ้าแป้งแสง...” “แก้มอ่อน ๆ แก้มเจ้าอ่อน ๆ...” ตอนจบของกลอนลำทางสันไม่มีการเอื้อนเสียง มักจบด้วยคำว่า “ท่อนี้แล้ว” “พอแล้วนะ” “ท่อนี้่น่า” เป็นต้น ในตัวกลอนลำทางสันจะประกอบไปด้วยกลอนเกริ่น คือบทขึ้นต้น กลอนเญ้น คือบทบรรยายเนื้อความ และส่วนลงท้าย⁴⁶

2. กลอนลำทางยาว

เป็นกลอนลำที่มีทำนองช้าและอ่อนโยน มีการเอื้อนเสียงเพื่อให้เกิดความไพเราะและเป็นที่ประทับใจของผู้ฟัง ใช้สำหรับเป็นกลอนบรรยายหรือพรรณนาถึงธรรมชาติที่งดงาม ความแห้งแล้งกันดาร ความรัก การพลัดพราก และความโศกเศร้าโศกเศร้าโทมนัส บางครั้งจะเรียกว่า “ลำล่อง” เพราะมักจะใช้ลำบรรยายความงามของแม่น้ำ ลำคลอง อาจจะเนื่องมาจากการบรรยายต้นกำเนิดของแม่น้ำจนไปถึงปลายน้ำ หรือการใช้กลอนที่ไพเราะคล้องจองกัน พรั่งพรูออกมาเหมือนการไหลของสายน้ำ จึงเรียกว่า “ลำล่อง” นอกจากนั้นยังใช้ในการเล่าเรื่องทางประวัติศาสตร์ บรรยายความรู้ทางภูมิศาสตร์ พุทธประวัติ

⁴⁵ หมอลำจันท์ แสนสุข อ้างแล้ว.

⁴⁶ ไพบุลย์ เพ่งเงิน อ้างแล้ว หน้า 44-45.

และนิทานวรรณกรรม และที่สำคัญก็คือลำยาวจะเป็นกลอนลำกลอนสุดท้ายที่หมอลำใช้ลำลาเข้าภาพและผู้ฟังลำ กลอนลำลาเข้าภาพนี้ หมอลำจะมีกลอนลำของตนเองเพื่อให้เกิดความประทับใจ อาลัยอาวรณ์ และสร้างความประทับใจแก่ผู้ฟัง เพื่อจะได้จดจำหมอลำ คิดถึง และเรียกใช้บริการอีกครั้งต่อไป กลอนลำทางยาว บทกลอนจะประกอบไปด้วย 3 ส่วน เช่นเดียวกับกลอนลำทางสั้น คือ มีกลอนเกริ่น กลอนเน้น กลอนจบ⁴⁷

3. กลอนลำเตี้ย

เป็นจังหวะทำนองที่รวดเร็ว คึกคัก มีชีวิตชีวา ใช้ลำตอบโต้กันระหว่างชายหญิง ทั้งเชิงเกี้ยวพาราสี หยอกเย้าเชิงตลกขบขัน⁴⁸

พร้อมกับการสอนการฝึกเปล่งเสียง การท่องจำกลอน และการฝึกลำครูจะสอนศิลปะที่ต้องใช้ในการแสดงด้านอื่น ๆ ไปด้วย ตั้งแต่การเดินขึ้น “ผามลำ” (สี่เหลี่ยมมณฑลที่กำหนดให้เป็นเขตการแสดงหมอลำ โดยมีเสาปักอยู่ทั้ง 4 มุม เสาแต่ละต้นจะมัดได้ไว้ให้จุดเพื่อจะได้ให้แสงสว่างข้างล่างจะปูด้วยทางมะพร้าวหรือเสื่อ (สาต) หมอลำรุ่นเก่ามักจะพูดว่า เวลาฟ้อนหรือมีการเคลื่อนไหวร่างกายไปบนทางมะพร้าวจะมีเสียงดังแกรกราก กว่าเจ้าจบในคืนนั้น ทางมะพร้าว “ก็หมุ่นอู้ยอู้” (แหลกละเอียด) เนื่องจากหมอลำจะเดินย่ำทั้งคืน การพูดจาปราศรัยทักทายกับผู้ฟัง การวางท่าและกริยาท่าทาง การฟ้อนการแสดงออกด้วยท่าทางและสีหน้าประกอบกับกลอนลำ เช่น ลำกลอนสาตเป็นกลอนที่ใช้ลำเมื่อคนที่ลำประชันกันเปลี่ยงปล้ำ ตอบ ปัญหาไม่ได้ เนื้อกลอนมีลักษณะเยาะเย้ย ถากถาง เปรียบเปรยให้เจ็บแสบ เช่น “ถามอียังกะตอบบ่ได้ ให้เข้าไปกินขี้หมาพุ้นด้ว๋ อย่างมาวขึ้นอ้อยสร้อย หลบลิ้น อยู่เฮ็ดยัง...” หรือ “เจ้าคือสินอนเว็นเบิดมือ กลอนลำกะบ่ทอ้ง ชินอนยังกะดื้อ กระดื้อเจ้าซิจอยโซ” การแสดงสีหน้าก็ต้องให้มีลักษณะของคนที่กำลังพองในชัยชนะ ของตนและยกตนข่มผู้อื่นไปในตัว กลอนลาเข้าภาพก็ต้องแสดงสีหน้าอาลัยอาวรณ์ ลำด้วยน้ำเสียงเจือสะอื้น⁴⁹

นอกจากนั้นครูจะฝึกให้ผู้เรียนขึ้นลำประชันตอบโต้กัน เพื่อฝึกให้ปฏิบัติจริงและเคยชินกับการแสดง เมื่อเห็นว่าใครที่มีความพร้อมจะทำการลำได้แล้ว เมื่อครูไปลำที่ไหนก็จะให้ลูกศิษย์คนนั้นติดตามไป และอาจจะให้ขึ้นไปลำในฐานะตัวแทนของครู หรือลำคันรายการในเวลาที่มีหมอลำ

⁴⁷ เฟื่องอ้าง หน้า 57-58.

⁴⁸ เฟื่องอ้าง .

⁴⁹ หมอลำจันทิ์ แสนสุข อ้างแล้ว .

หยุดพักรับประทานอาหารในเวลาประมาณเที่ยงคืนถึงตีหนึ่ง ผู้เรียนคนใดที่มีโอกาสดังกล่าวก็แสดงว่าพร้อมที่จะออกไปประกอบอาชีพเป็นหมอลำได้⁵⁰

การแสวงหาความรู้เพิ่มเติมของหมอลำกลอน

การเรียนของหมอลำกลอนไม่มีหลักสูตรในเนื้อหาที่แน่นอน ทั้งทางโลกและทางธรรม ครูจะสามารถสอนให้ผู้เรียนมีความสามารถในการลำได้ ผู้เรียนคนใดที่ท่องกลอนลำได้มากกว่า 100 กลอน และที่สำคัญคือต้องท่องจำให้ขึ้นใจได้ติดปากถึงขนาดที่หมอลำจันทิ กล่าวว่ “เล่นไปลำไป ลืมแล้ว ยังลำต่อได้ จังออกไปหากินได้” และ “คนที่เป็หมอลำ ถ้าบ่เก่งอีหลีกะได้เป็นแต่กะข่า หมอลำบ่ได้กินได้ยากดอก จิมิผู้ใดมาจ้าง ถ้าบ่เก่งอีหลี”⁵¹ แต่หมอลำทำได้ดังที่กล่าวก็ยังไม่ถือว่าเป็นหมอลำเก่งและเชี่ยวชาญในการลำ ความชำนาญในการลำจนถึงขั้นที่เรียกว่า “แตกลำ” (คือชำนาญในการลำจนถึงขั้นที่อาจารย์แต่งกลอนแบบไหน ก็สามารถออกเสียงถูกทำนอง ได้ กลอนลำมากกลอนเดียวก็มีความสามารถแต่งหรือแตกกลอนลำจากกลอนที่ได้อีกหลายกลอน สามารถบรรยายสิ่งที่พบเห็นออกมาเป็นกลอนลำได้อย่างไม่จำกัด คือมีความสามารถในการชิงการดัน กลอนสด ตลอดจนมีศิลปะการแสดงและลีลาการฟ้อนรำ มีความมั่นใจเมื่ออยู่บนเวทีการแสดง) การที่จะเป็นหมอลำที่แตกลำนั้นต้องใช้เวลาประมาณ 5 - 7 ปี ซึ่งก็แล้วแต่ความสามารถของแต่ละบุคคล บางคนตลอดชีวิตการแสดงเป็นหมอลำ ก็ไม่มีความสามารถถึงขั้นแตกลำได้⁵²

การแตกลำจึงไม่ใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย ๆ หมอลำที่มีความสามารถขนาดแตกลำนั้น นอกจากจะเป็นคนที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดแล้ว ยังต้องเป็นผู้หมั่นแสวงหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าหมอลำไม่มีหลักสูตรที่แน่นอน ประกอบกับเนื้อหาที่ครอบคลุมทั้งทางโลกและทางธรรม การสอนแต่ละสำนักก็จะเน้นเนื้อหาที่แตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับความถนัดของครูผู้สอน เมื่อหมอลำไปลำประชันกันต่างคนต่างเรียนมา ทำให้การตั้งโจทย์ปัญหาขึ้นถามในการลำประชันได้ตอบกันทั้งคืน ทำให้อีกฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่าย ต่างฝ่ายต่างก็ตอบปัญหาที่ถูกถามไม่ได้ทุกข้อ เมื่อการแสดงจบลงหมอลำต้องไปหาอาจารย์ของตนให้ช่วยสอนและแต่งกลอนลำแก้ปัญหาก็ถูกถาม

⁵⁰ หมอลำเปลี่ยน วัฒนสุข อ่างแล้ว.

⁵¹ หมอลำจันทิ แสนสุข อ่างแล้ว.

⁵² หมอลำทองมาก จันทะลือ อ่างแล้ว.

เมื่อแต่งกลอนลำแก้โจทยปัญหาและแต่งกลอนลำคู่กันอีกกลอนหนึ่ง เพื่อใช้ถามเมื่อไปลำประชันกับหมอลำคนอื่น หรือเมื่อไปลำประชันกับหมอลำคนเดิม ก็ใช้คำถามจากที่เรียนเพิ่มเติมถามกัน⁵³

การที่หมอลำต้องเจอปัญหาในด้านการประกอบอาชีพ สิ่งที่น่ากังวลให้หมอลำ แก้ปัญหาในการแสดงได้อย่างลุล่วงได้ดี ก็คือ หมอลำสามารถฝากตัวเป็นศิษย์กับครูได้หลายคน โดยไม่มีการจำกัดว่าเคยเป็นศิษย์ของหมอลำคนใดมาก่อน การฝากตัวเป็นศิษย์กับอาจารย์คนใหม่นั้น ในบางรายครูที่หมอลำกำลังเรียนอยู่ด้วย พาไปฝากกับครูหมอลำที่ตนรู้จักชอบพอกันให้สอนในสิ่งที่ตนเองไม่ถนัด หรือเห็นว่าหมอลำคนนั้นมีจุดเด่นในด้านนั้น เช่น หมอลำบางคนฟ้อนสวย คนที่ไปเรียนด้วยก็เรียนเฉพาะवादฟ้อน และในอีกกรณีหนึ่งเมื่อหมอลำประกอบอาชีพแล้วและรู้สึกว่าตนเองมีข้อบกพร่องที่ต้องแก้ไขปรับปรุง เช่น ไม่เก่งในจังหวะและลีลาการลำเกี่ยว เมื่อเห็นหมอลำคนใดมีลีลาการลำเกี่ยวที่น่าประทับใจก็ไปฝากตัวเป็นศิษย์ การไปฝากตัวเป็นศิษย์ครูใหม่นั้น ถ้ายังเรียนอยู่กับครูก็ต้องขออนุญาตหรือบอกกล่าวให้อาจารย์คนเก่าทราบ เพื่อแสดงถึงความเคารพและเพื่อเป็นการให้เกียรติครู แต่ถ้าจบออกไปประกอบอาชีพแล้วไม่ต้องการบอกกล่าวกับครูคนเดิม⁵⁴

การแสวงหาความรู้ของหมอลำอีกทางหนึ่งก็คือ ต้องไปดูไปฟังการแสดงของหมอลำด้วยกัน ไม่ว่าหมอลำที่มาลำจะเป็นรุ่นน้อง หรือรุ่นพี่ มีชื่อเสียง และไม่มีชื่อเสียง เพื่อที่จะได้หาข้อดีของหมอลำแต่ละคนแล้วนำมาใช้ การเป็นหมอลำนั้นต้องมีความถ่อมตน ถือว่าหมอลำทุกคนต้องมีจุดเด่นจุดดีต่างกัน ทุกคนต่างมีความสามารถจึงสามารถออกมารับงานลำได้

พิธีกรรม และความเชื่อของหมอลำ

กล่าวกันว่า ไสยศาสตร์เป็นสิ่งที่คู่กับหมอลำกลอน หมอลำกลอนในยุคก่อน พ.ศ.2480 มีความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์กันมาก โดยเฉพาะมีหมอลำหลายท่านที่มีประสบการณ์โดยตรงจากเรื่องเกี่ยวกับไสยศาสตร์ หมอลำชายท่านหนึ่งกล่าวว่า การเป็นหมอลำกลอนไม่ได้แข่งขันประชันกันเฉพาะความรู้และศิลปะการแสดงหมอลำเท่านั้น ต้องแข่งขันประชันกันในด้านไสยศาสตร์ไปด้วย คนที่เป็นหมอลำถ้าไม่เรียนไสยศาสตร์เพื่อไปกระทำต่อคนอื่น ก็ต้องมีไว้เพื่อป้องกันตัว และในบางรายก็เรียนไสยศาสตร์ เพื่อเป็นการเสริมสร้างเสน่ห์ให้กับตนเอง⁵⁵

⁵³ เฟื่องอ้าง,

⁵⁴ หมอลำจันทิ แสนสุข อ้างแล้ว,

⁵⁵ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว ,

ความเชื่อทางไสยศาสตร์ของหมอลำมีทั้งความเชื่อในเรื่องครู (อ้อ) คายอ้อ ไหว้ครู ความเชื่อในเรื่องดวง หรือพรหมลิขิต ความเชื่อในเรื่องอำนาจไสยศาสตร์และอำนาจเหนือธรรมชาติ⁵⁶

การเข้าเป็นผู้เรียนหมอลำ พิธีกรรมแรกที่คุณเรียนต้องทำทุกคน คือ การแต่งขันธ 5 ซึ่งประกอบไปด้วยดอกไม้ รูป เทียน อย่างละ 5 คู่ ไปกราบฝากตัวเป็นศิษย์ ถ้าผู้เรียนพึ่งฝากตัวเป็นศิษย์กับครูคนแรก อาจารย์จะมอบอ้อให้กับผู้เรียน อ้อของหมอลำมีราคาบูชาที่ต่างกัน ตั้งแต่ 50 สตางค์ หกสลึง (1.50 บาท) ไปจนถึง 60 บาท ราคาการบูชาอ้อขึ้นอยู่กับคาถาที่กำกับมากับอ้อและคายอ้อ ถ้ามีคาน้อย ราคาการบูชาจะถูกกว่าอ้อที่มีคาถากำกับมาก คาถาที่กำกับมากับอ้อนั้นส่วนมากเป็นคาถาที่เสริมสร้างเสน่ห์ให้กับหมอลำ เช่น คาถาสาลิกาลิ้นทอง ซึ่งจะทำให้คนถูกใจและประทับใจในการพูดและเล่า คาถาหน้าขาวทำให้หมอลำมีรูปร่างหน้าตาที่มีเสน่ห์เป็นที่ดึงดูดใจของผู้ฟัง ส่วนคายอ้อนั้นเป็นสิ่งของที่ต้องใช้เมื่อหมอลำทำพิธีไหว้ครู ถ้าราคาคายอ้อสูงสิ่งที่น่าสนใจก็มีจำนวนมาก⁵⁷

ครูของหมอลำ มี 2 ประเภทคือ ครูอ้อและครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาให้

ครูอ้อ เป็นครูทางไสยศาสตร์ หมอลำให้ความเคารพนับถือในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่หมอลำเชื่อกันว่าอ้อช่วยส่งเสริมให้หมอลำมีสติปัญญาที่เฉียบแหลม ช่วยสร้างเสริมเสน่ห์ให้หมอลำเป็นที่รักใคร่ไหลหลงของคนทั่วไป ทั้งยังเชื่อกันว่าอ้อสามารถปกป้องมนต์ดำหรือไสยศาสตร์ที่จะเข้ามาทำอันตรายแก่หมอลำ

ครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาเป็นครูที่เป็นคน เป็นผู้ส่งสอนศิลปะการแสดงให้หมอลำ

การทำพิธีไหว้ครูหรือที่หมอลำเรียกว่า “ยกอ้อยกครู”

ครูที่หมอลำกราบไหว้และระลึกถึง คือครูที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาศิลปะการแสดง ทั้งครูที่มีชีวิตอยู่และล่วงลับไปแล้ว พร้อมกระนั้นหมอลำจะบูชาครูอ้อด้วย “คายอ้อ” ตามที่จัดเตรียมไว้ และมีการบริกรรมคาถาที่กำกับมากับคายอ้อเพื่อเป็นการบูชาอ้อ

สิ่งของที่ประกอบเป็นคายอ้อหมอลำ มีผ้าชิ้น ผ้าโสร่ง ไข่ไก่ เหล้า บุหรี่ ผ้าขาวหมาก พลุ มะพร้าวอ่อน ฯลฯ และเงิน อ้อของหมอลำแต่ละคนใช้สิ่งของใส่เป็นคายอ้อไม่เหมือนกัน เมื่อเจ้าภาพจ้างหมอลำไปเสฟงเจ้าภาพต้องเตรียมสิ่งของใส่คายอ้อตามที่หมอลำสั่ง ของที่นำไปใส่คายอ้อนั้นถือเป็นสิทธิของหมอลำเพราะถือว่า เจ้าภาพได้มอบให้หมอลำด้วยความสมัครใจ ในการยกอ้อยกครู หมอลำจะจุดธูปเทียนและท่องคาถาตามอ้อที่ได้เรียนมา เมื่อเสร็จพิธีและการลำในคืนนั้นจบลง หมอลำจะนำเอาคายอ้อบางอย่างกลับบ้าน สิ่งที่หมอลำเอากลับคือเงิน ส่วนผ้า

⁵⁶ เฟื่องอ้าง .

⁵⁷ หมอลำจันท์ แสนสุข อ้างแล้ว .

ขาว ผ้าโสร่ง หรือ ผ้าชิ้นนั้น หมอลำจะนำกลับบ้านหรือไม่ก็นำกลับไปด้วยก็ได้ หมอลำบางคนก็คืนให้เจ้าภาพโดยเจ้าภาพไม่ต้องเสียอะไร หมอลำบางคนจะให้เจ้าภาพใช้เงินไถ่ถอนตามราคาที่หมอลำกำหนดราคาไถ่ถอนเอง หรือให้เจ้าภาพไถ่ถอนตามจำนวนเงินที่เจ้าภาพพอใจ ของใช้ เช่น พวกผ้าโสร่ง ผ้าชิ้นนั้น ต้องเป็นของใหม่ยังไม่ได้ใช้ มีในบางครั้งก็เจ้าภาพนำโสร่งใหม่หรือชิ้นใหม่ใส่กายห่อให้หมอลำ แล้วปรากฏว่าหมอลำนำกลับบ้านไปด้วย แม้เจ้าภาพจะขอไถ่ถอนแต่หมอลำก็ตอบปฏิเสธการไถ่ถอน⁵⁸

คนอีสานมีความเชื่อในเรื่องครุบา – อาจารย์ ดังที่ปรากฏเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องครุว่า “เฮ็ดปลาแดกกะต้องมีครุ จีกะปุกะมีवाद” (การทำปลาแดกต้องมีครุ จีปุก็ต้องทำให้เป็น) เช่นเดียวกับหมอลำก็มีความเชื่อในเรื่องครุอย่างแนบแน่น

การยกอ้อยยอครุหมอลำจะทำพิธีก่อนการขึ้นผามลำ และเมื่อขึ้นผามลำเริ่มทำการลำ กลอนแรกที่หมอลำลำ คือ กลอนไหว้ครุ⁵⁹ การยกอ้อยยอครุและการลำกลอน ไหว้ครูก่อนทำการลำเรื่องอื่น หมอลำมีความเชื่อว่า จะทำให้จำกลอนลำได้ไม่ติดขัด สติปัญญาปราดเปรียวแจ่มใส คนดูเกิดความชื่นชอบ และครุยังสามารถปกป้องตนเองจากอำนาจชั่วร้าย หมอลำท่านหนึ่ง กล่าวไว้ว่า เมื่อตนถูกฝ่ายที่มาลำประชันกัน “ไล่ช่อง” ทำให้ลืมกลอนลำ ลำวกไปวนมาไม่รู้ตัว สมองมีนงไปหมด จนหมอแคนที่เป่าแคนให้ออกปากเตือน พระสงฆ์ซึ่งนั่งฟังอยู่ได้เรียกไปหาและแนะนำให้ไปทำพิธียกอ้อยยอครุใหม่ ซึ่งก็ทำให้อาการหลงลืมกลอนลำบรรเทาลงและสามารถลำจนจบได้ทั้งคืน การยกอ้อยยอครุจึงเป็นเสมือนกำลังใจของหมอลำก่อนการแสดง นอกเหนือจากการกระทำพิธีเพื่อระลึกถึงพระคุณของครุ⁶⁰

ด้วยลักษณะการลำของหมอลำกลอนที่มีการลำประชันโต้ตอบซึ่งไหวชิงพริบกัน เพื่อหวังชัยชนะ ใครเพื่องพลา หรือพ่ายแพ้ในเชิงการลำ จะถูกคนที่ลำประชันกันใช้กลอนสาธ ตำเยาะเย้ยถากถาง ทำให้เกิดความอับอาย หมอลำบางรายจึงไล่ของคู่ลำตั้งแต่เริ่มขึ้นผามลำ หรือทำในขณะที่เห็นว่าตนเองกำลังจะเพื่องพลาให้คู่ลำ การไล่ของคู่ลำนั้นมีตั้งแต่ มนต์คาถาที่ทำให้คอแหบ “คาถาหมากินความคิด” ซึ่งทำให้คู่ลำหลงลืมกลอน สมองมีนง เลอะเลือน”⁶¹

ด้วยเหตุที่หมอลำกลัวถูกไล่ช่อง ทำให้มีพิธีกรรมหลายอย่าง นอกเหนือจากการยกอ้อยยอครุ เริ่มตั้งแต่ออกจากบ้าน ลงบันไดบ้าน จะกระต๊อบเท้า 3 ครั้ง และกล่าวว่า “สาธุเค้อ...คุณครุบา

⁵⁸ หมอลำจันทิ แสนสุข , หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว .

⁵⁹ เพิ่งอ้าง .

⁶⁰ เพิ่งอ้าง .

⁶¹ เพิ่งอ้าง .

อาจารย์...ให้ผู้ข้าชนะเคื่อเมื่อนี้” และเมื่อไปถึงบ้านเจ้าภาพหมอลำบางคนจะไม่ยอม “กินข้าวพาเดียวกัน” (กินข้าวร่วมวงเดียวกัน) ไม่ยอมดื่มน้ำในภาชนะเดียวกัน เวลาจะขึ้นผามลำก็ระมัดระวังไม่ให้ฝ่ายคู่ลำยื่นทับเงา และก่อนขึ้นผามลำมีคาถาดี ๆ ก็ต้องท่องคาถา (จ่มมนต์) เป็นการป้องกันตัว และข่มคู่ลำไปในตัวด้วย ในระหว่างที่ลำนั้นต้องระมัดระวังตัวเองไม่ให้คู่ลำบังเงา เมื่อคู่ลำลำ หรือพูดคำเก่าซ้ำกันบ่อย ๆ ลงท้ายในกลอนลำเป็นลักษณะของมนต์คาถา ก็ต้องหาวิธีป้องกันตัว ในขณะเดียวกันต้องไม่ดื่มน้ำในภาชนะเดียวกันด้วย (เวลาลำเจ้าภาพจะเอาครุ้่น้ำมาตั้งไว้ข้างผามลำ เอาขันน้ำใส่มาให้หมอลำดื่มน้ำ เมื่อคอแห้ง) เพราะฉะนั้น หมอลำมักจะสั่งเจ้าภาพให้เตรียมน้ำให้คนละครวงไว้คนละมุม แม้กระนั้นเวลาจะดื่มน้ำหมอลำจะท่องคาถากันของ คือ “คาถาใส่บ่ดองดองบ่ถูก”⁶²

แม้มีการระมัดระวังตัวตลอดเวลาบางคนยังพลาดพลั้งถูกของของคู่ลำ การถูกของถ้าผู้ถูกแก้ไขไม่ได้ระหว่างที่มีการลำในคืนนั้น เมื่อลงจากผามลำหรือสิ้นสุดการลำอาการที่เป็นเนื่องจากถูกของจะหมดไป เมื่อหมอลำฝ่ายที่ถูกของกลับไปบ้าน จึงมักไปแสวงหาเวทย์มนต์คาถาไว้ป้องกันตัวในการลำกับคู่ลำคนเดิมในครั้งต่อไป การลำในครั้งใหม่กับคู่ลำที่ใส่ของจึงไม่ได้เป็น การแข่งขันเฉพาะในศาสตร์และศิลปะการแสดงหมอลำเท่านั้นเป็นการแข่งขันในเรื่องไสยศาสตร์ด้วย ถ้าคนใส่ของคาถาสู้คนที่ถูกใส่ไม่ได้คาถาเหล่านั้นจะกลับมาเข้าตนเอง⁶³ หรือในบางรายเมื่อหมอลำทั้งคู่ต่างมีศิษย์กันไม่ลง คนที่จะรับเคราะห์ก็คือหมอแคน ในการลำระหว่างหมอลำพบกับคู่ลำที่เป็นหมอลำชายท่านหนึ่ง เมื่อมีการใส่ของกันแต่อีกฝ่ายป้องกันตัวได้ ทำให้เกิดฟ้าผ่าไล่แคนจนถูกแคนแตกกระจาย ต้องเก็บลูกแคนนำมาประกอบเข้าใหม่จึงเป่าต่อไปได้ (ฟ้าผ่านี้เกิดขึ้น ทั้งที่ไม่มิฝนตก เมื่อถูกแคนหมอแคนก็ไม่ได้เป็นอันตรายแต่อย่างใด แม้ลูกแคนที่หลุดออกจากกันก็ไม่ได้แตกหักแต่ประการใด)⁶⁴ ในบางรายเมื่อหมอลำถูกใส่ของกลับไปบ้านไปหาอาจารย์ ไปเสาะแสวงหามนต์คาถาเพื่อป้องกันและแก้เวลาที่ถูกใส่ ปรากฏว่าไม่มีครูหรืออาจารย์ท่านใดแก้ไขได้ หมอลำท่านนั้นกลับไปหาคู่ลำที่ใส่ของและขอเรียนเวทย์มนต์คาถาด้วย แต่ก็ได้รับการปฏิเสธโดยให้เหตุผลว่าการเรียนมนต์คาถานี้ ทำให้ผู้เรียนทุกข์ยาก รักษาเงินทองไม่ได้⁶⁵

จากการพูดคุยกับหมอลำหลายท่าน จึงพอจะแยกไสยศาสตร์ที่หมอลำนำมาใช้ได้ 3 ประเภท คือ

⁶² เฟื่องอ้าง.

⁶³ เฟื่องอ้าง.

⁶⁴ นางพวง พิมพ์สุข สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 9 กันยายน 2539.

⁶⁵ หมอลำอุทา อ้างแล้ว.

1. คาถาที่สร้างเสริมเสน่ห์ให้กับตน เป็นมนต์คาถาที่เรียนเพื่อเป็นเครื่องมือทำให้ ผู้พบเห็นรักใคร่ จนบางรายถึงขั้นลุ่มหลงเสน่ห์ คล้ายถูกเสน่ห์ยาแฝด เช่น มนต์หน้าขาว มนต์ที่ใหญ่ สาลิกาลิ้นทอง มนต์ขุนแผน และยังมีคาถาที่เรียนเพื่อเสริมสร้างความจำ และสติปัญญา คือ อ้อปอง ซึ่งผู้เรียนเชื่อว่า ทำให้ตนมีความจำดี สติปัญญาเฉลียวฉลาด
2. คาถาที่ใช้ป้องกันตัวเป็นลักษณะของเวทย์มนต์คาถาที่เรียนไว้ เพื่อป้องกันไม่ให้ถูกของ และทำให้ของที่ใส่ย้อนกลับไปหาผู้ใส่ เช่น คาถาใส่บ่ดองดองบ่ถูก คาถาหนังเหนียว ฟันแทงไม่เข้า
3. คาถาที่ใช้ทำลายหรือใส่ของ เป็นเวทย์มนต์คาถาที่เรียนเพื่อจะใช้ทำลายคู่ค้า เมื่อเห็นว่า ตนเองกำลังจะเพลี่ยงพล้ำ เช่น คาถาคอแห้ง คาถาหมากินความคิด เป็นต้น

การเรียนเวทย์มนต์คาถาเหล่านี้ นอกจากจะมีตัวคาถาแล้ว อาจารย์จะบอกข้อกำหนดในการปฏิบัติตัวและข้อชะล่า คือการระวังไม่ปฏิบัติ เช่น ต้องไม่ล่อจระเข้ตกผ้า ไม่ก้มส่องบ่อน้ำ ไม่ลอดใต้ถุนบ้าน ไม่กินข้าวปลาอาหารในงานศพ ไม่จับผ้าถุงผู้หญิง ไม่ให้ลอคเครื่องบิน ไม่พูดโกหก ดกกินอาหารบางประเภท วันพระวันศีลต้องรักษาศีลอย่างเคร่งครัด เป็นต้น ซึ่งข้อปฏิบัติ และข้อชะล่านี้ ผู้เรียนคาถาต้องรักษาอย่างเคร่งครัด ถ้าปฏิบัติไม่ได้หรือทำผิดครุ จะทำให้เป็นคนเลอะเลือนจนถึงขั้นเป็นบ้า หรือในบางรายนั้นผู้เรียนจะเป็นปอบ (คนที่เป็นปอบจะไม่เจริญรุ่งเรือง ได้รับความรังเกียจจากชุมชน คนไม่กล้าคบหาสมาคม แม้เวลาเดินผ่าน หรือแค่เดินผ่านหน้าบ้านจะถูกถ่มน้ำลายใส่ ซึ่งการถ่มน้ำลายนี้ถือเป็นการแก้เคล็ดไม่ให้ปอบมาเข้ากินตับกินไตจนถึงแก่ชีวิตได้) ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นในกรณีที่ผู้เรียนปฏิบัติรักษาของไม่ได้ ทำให้ของนั้นเข้าตนเอง⁶⁶

กล่าวกันว่า คาถาที่เรียนและศึกษานั้น ถ้าเป็นคาถาที่เรียนเพื่อป้องกันตัว หรือเสริมสร้างเสน่ห์ให้กับตนเอง เช่น อ้อปอง สาลิกาลิ้นทอง แบบที่ใช้ขี้ผึ้งทาริมฝีปาก อ้อหมอลำเมื่อรักษาไม่ได้ คาถาเหล่านี้จะเสื่อม ไม่มีผลเมื่อนำไปใช้ และไม่มีผลต่อตนเอง แต่ในขณะเดียวกัน คาถาที่มีไว้ทำร้ายหรือใส่คนอื่น หรือคาถาสาลิกาลิ้นทอง ชนิดสักไว้ข้างในริมฝีปาก หรือลิ้น คาถาหมากินความคิด คาถาพวกนี้เป็นคาถาที่ร้ายแรง เมื่อรักษาไม่ได้ หรือไปทำลายฝ่ายตรงข้ามไม่ได้จะกลับมาเข้าตนเอง ทำให้ตนเองในลักษณะเดียวกับที่ตนทำกับคนอื่น และขั้นร้ายแรงคือทำให้ผู้เรียนเป็นปอบ ในบางรายสมองเลอะเลือนจนเป็นบ้า⁶⁷

⁶⁶ เฟิงอ้าย.

⁶⁷ เฟิงอ้าย.

หมอลำทุกคนจะกล่าวกันว่า การเรียนเวทย์มนต์คาถา เป็นสิ่งที่ไม่ดี นอกจากจะยากในการรักษาและปฏิบัติแล้ว ยังทำให้ผู้เรียนมีฐานะยากจน เป็นนักเลงผู้หญิง คือ มีลูกเมียหลายคนทำให้หลังหลักปักฐานไม่ได้ เป็นพวกเร่ร่อนไปจนแก่ เป็นปอบซึ่งจะทำให้ผู้คนไม่อยากจะคบหา แต่เมื่อมีความจำเป็นก็เล่าเรียนคาถาเหมือนกัน เนื่องจากต้องป้องกันตัวและไม่อยากเป็นผู้แพ้ในเชิงลำ เพราะถูกของ แต่เมื่อเห็นว่าตนเองไม่สามารถรักษาหรือต้องการละทิ้งมนต์คาถาและของที่ติดมากับมนต์คาถา (ของเป็นสิ่งที่ต้องใช้ปลุกเสกคู่กันกับมนต์คาถา อาจเป็นขี้ผึ้ง หรือนวด แป้ง ปลัดขิก หนังกว หนังกวายปลุกเสก เป็นต้น) ผู้เรียนก็จะทำพิธีส่งครูใหญ่ คือ จุฑารูปเทียนระลึกถึงครูบาอาจารย์ บอกกล่าวถึงการคืนเวทย์มนต์คาถาพร้อมของที่ติดมา แล้วจึงนำของที่ติดมาไปถว้มน้ำ ผิงดินไว้ตามวัด ในรายที่ติดตามร่างกาย แก้ม ฟัน ริมฝีปาก ลิ้น เมื่อต้องการละทิ้งคาถาเหล่านั้นต้องกลับไปหาอาจารย์ผู้ถ่ายทอดวิชา ให้อาจารย์สวดตลอดของเหล่านั้นออกเสีย

ส่วนความเชื่อในเรื่องพลังเหนือธรรมชาตินั้น เป็นความเชื่อในเรื่องผี สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในการไปแสดงนั้น หมอลำบางคนจะงดเว้นการหันหน้าไปทางทิศตะวันตกก่อนขึ้นลำนอกจากจะทำพิธีไหว้ครูแล้วยังทำพิธีจุฑารูปเทียนบอกกล่าวเจ้าที่เจ้าทาง ปู่ตา ตลอดจนพระแม่ธรณี และในกลอนไหว้ครูก็มีการขอให้พญาแถน พระอินทร์ พระพรหม หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ มาช่วยคลบนาคาให้การลำเป็นที่ประทับใจของคนดู หมอลำมีสติปัญญาแจ่มใส สามารถลำได้ตอบและเอาชนะคู่ลำ ซึ่งการประกอบพิธีกรรมทำให้หมอลำมีความมั่นใจในการแสดงของตนเองว่าจะเป็นไปได้อย่างตลอดรอดฝั่ง ไม่มีอุปสรรคตลอดการแสดง⁶⁸

แม้หมอลำจะมีความเชื่อในเรื่องอ้อ ทำการเคารพบูชารักษา งดปฏิบัติในสิ่งที่จะลำ แต่เมื่อหมอลำคนใดเห็นว่าอ้อของตนไม่ดี ไม่ดึงดูดใจ และเป็นที่ประทับใจของคนฟังลำ อาจนำอ้อกลับไปเปลี่ยนเป็นอ้อใหม่กับอาจารย์คนเดิม หรือไปแสวงหาอ้อใหม่กับอาจารย์คนใหม่ โดยละอ้อเก่า อ้อเก่านำไปคืนอาจารย์หรือทำพิธีบอกกล่าวในการละทิ้งอ้อ ในกรณีที่ไม่นำคืนเองและอาจารย์ที่ให้ อ้อเก่าได้เสียชีวิตไป หมอลำจึงสามารถเปลี่ยนอ้อได้เหมือนกับการไปเล่าเรียน ซึ่งสามารถเรียนกับครูได้หลายคนแล้วแต่ความพอใจของตน

เทคนิคและศิลปะการแสดง

การแสดงของหมอลำกลอนในยุคก่อน พ.ศ. 2480 เป็นการลำที่ต้องอาศัยความสามารถเฉพาะตัวล้วน ๆ เนื่องจากในสมัยนี้ไม่ได้มีเครื่องมือทางวิทยาศาสตร์เข้ามาช่วย คนตรีประกอบก็มีเพียงแคน แสงสว่างก็เกิดจากแสงใต้ที่จุดไว้รอบพามลำ หมอลำที่ประสบความสำเร็จ

⁶⁸ เฟื่องอ้าง,

ในการแสดง จึงเป็นหมอลำที่เก่งทั้งศาสตร์และศิลป์ในการลำ ถ้าใครไม่เก่งจริงหรือไม่มีความสามารถอย่างแท้จริง คงทำมาหากินในด้านการเป็นหมอลำไม่ได้⁶⁹

การแสดงหมอลำกลอนเป็นการลำประชันตอบโต้ ซึ่งไหวชิงพริบกันระหว่างหมอลำ 2 คน คนจึงนิยมเรียกกันติดปากว่า หมอลำคู่ หมอลำที่ประชันกันอาจเป็นทั้ง หมอลำชายกับหมอลำชาย และหมอลำชายกับหมอลำหญิง โดยมีหมอแคน 1 คน เป่าแคนเป็นคนตรีประกอบในการลำ

เมื่อหมอลำเดินทางไปยังบ้านเจ้าภาพหรือบ้านผู้จ้างลำ หมอลำกินข้าวแล้วอาบน้ำแต่งตัวเตรียมการแสดง การแต่งตัวของหมอลำในสมัยนี้ หมอลำชายนุ่งผ้าโสร่ง ใส่เสื้อป่านคอกลมสีขาว สีด้า หรือเสื้อม่อฮ่อมสีด้า มีผ้าขาวม้าพันเอว หมอลำหญิงใส่เสื้อแขนสามส่วน นุ่งผ้าซิ่นมีลายที่เชิง ซึ่งลายที่เชิงผ้านี้เป็นลายที่นำมาเย็บติดไว้ไม่ใช่ลายเดียวกับตัวผ้าซิ่น ผ้าซิ่นนี้จะทำจากไหมหรือผ้าฝ้าย มีผ้าขาวม้าพันในลักษณะของสไบ ก่อนจะเข้าพามลำหมอลำจะให้เจ้าภาพนำค้าย่อ ซึ่งเจ้าภาพเตรียมไว้ให้หมอลำ เพื่อใช้ ในวิธีไหว้ครูมาให้หมอลำคนละชุด ซึ่งแต่ละชุดจะจัดค้าย่อตามที่หมอลำแต่ละคนสั่ง ไว้ให้จัดเตรียมให้ หมอลำจะนำค้าย่อของตนไปประกอบพิธียกอ้อยยอครู พิธียกอ้อยยอครูจะกระทำพิธีในที่สงบเงียบและมิดชิด เช่น บนบ้าน หมอลำกลอนจะไม่ประกอบพิธียกอ้อยยอครูใกล้กัน จะแยกย้ายกันไปประกอบพิธียกอ้อยยอครูในบ้านคนละหลัง หรือคนละห้อง เมื่อยกอ้อยยอครูเสร็จเวลาประมาณ 3 ทุ่ม หมอลำจะเข้าพามลำ⁷⁰

พามลำ คือ สี่เหลี่ยมมณพลที่เจ้าภาพจัดเตรียมไว้ให้เป็นสถานที่แสดงหมอลำ โดยมีเสาปักได้เพื่อจุดให้แสงสว่างไว้ 4 ทุ่ม เมื่อเริ่มการแสดงหมอแคนจะเป่าแคนลาล่องยาวนำก่อนการลำจบแล้ว หมอลำฝ่ายไหนจะลำขึ้นก่อนก็ได้ แล้วแต่ข้อตกลงกันในกรณีที่ชายลำประชันกับชาย ถ้าเป็นคนที่มียายุมากกว่าจะได้ลำก่อน ถือเป็นการให้เกียรติตามลำดับอาวุโส ถ้าชายกับหญิงลำประชันกัน ส่วนมากแล้วจะให้ผู้ชายลำก่อน ไม่ว่าผู้ชายจะอายุมากหรือน้อยกว่าฝ่ายหญิง ที่เป็นเช่นนี้เพราะผู้ชายถือได้ว่าเป็นเพศที่เป็นผู้นำ⁷¹ หมอลำกลอนจะลำเป็นยกตามลำดับดังนี้

ยกที่ 1 ถ้าไหว้ครู หมอลำคนแรกถ้าไหว้ครูและแนะนำตนเอง หมอลำคนที่ 2 ลำในลักษณะเดียวกัน

ยกที่ 2 ลำประกาศศรัทธา หมอลำคนแรกลำกลอนประกาศศรัทธา คือ กลอนที่กล่าวถึงชื่อเจ้าภาพและงานที่จัดขึ้น วัตถุประสงค์ของการจัดงาน ตลอดจนพรรณนาถึงคุณความดีของเจ้าภาพ กล่าวถึงระเบียบวิธีการฟังลำและประโยชน์จากการฟังลำ นอกจากนั้นทกลอนยังกล่าวถึง

⁶⁹ หมอลำจันทิ แสนสุข อ่างแล้ว.

⁷⁰ เพิ่งอ่าง.

⁷¹ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ่างแล้ว.

จารีตประเพณี และลัทธิธรรมเนียมของคนในสังคมอีสาน ในตอนท้ายของบทกลอนคำถามประวัติของหมอลำคนที่ 2 หมอลำคนที่ 2 จะลำกลอนประกาศศรัทธา ซึ่งมีเนื้อหาของกลอนลำในลักษณะเดียวกัน ตอบคำถามหมอลำคนที่ 1 และจบลงด้วยการถามประวัติฝ่ายคู่ลำ

ยกที่ 3 เป็นการลำเกี่ยว เป็นการลำประชันคารมกันระหว่างหมอลำทั้งสองคน เริ่มจากการแนะนำตนเอง ทำความรู้จัก และซักประวัติ ถ้าเป็นหมอลำชายลำประชันกัน การลำเกี่ยวจะออกมาในลักษณะการแข่งกลอนลำเกี่ยว ในลักษณะการไปเกี่ยวสาวนี้จะทำอย่างไร มีทีเด็ดอย่างไรที่ทำให้ฝ่ายหญิงชอบ จบลงด้วยวิธีการเกี่ยวสาวของฝ่ายคู่ลำ คู่ลำจำตอบคำถามในการไปเกี่ยวสาว และแสดงภูมิความรู้ในการเกี่ยวสาวแต่ละประเภท เช่น การเกี่ยวสาวน้อย สาวใหญ่ สาวแม่ฮ้าง สาวแม่ม่าย จะทำไม่เหมือนกัน และอาจจบลงด้วยให้คู่ลำตอบคำถามในการเกี่ยวสาวน้อย เมื่ออีกฝ่ายลำจะตอบคำถาม แล้วจบลงด้วยการถามอีกฝ่ายต่อไป⁷²

ถ้าเป็นหมอลำชายลำประชันกับหมอลำหญิง จะมีลักษณะการลำแบบเกี่ยวพาราสีฝ่ายคู่ลำ ในบทกลอนจะแนะนำตนเอง ทำความรู้จัก ซักประวัติ ชมความงาม เย้าแหย่ เล้าโลม เนื้อหาและถ้อยคำกล่าวถึงเรื่องเพศและการมรรณอย่างโจ่งแจ้ง หมอลำฝ่ายหญิงจะลำตอบและถามในลักษณะเนื้อหาบทกลอนคล้ายกัน การลำเกี่ยวนี้ผู้ชมจะรู้สึกสนุกสนาน แสดงปฏิกริยาร่วมด้วยการหัวเราะ การฮา และการสอย (สอย หมายถึง ถ้อยคำ ที่ผู้ฟังมีปฏิกริยาร่วม โดยการแสดงคารมคมคาย เนื้อหาของการสอย เป็นการล้อเลียนพฤติกรรมสังคมด้านค่านิยม แฟชั่น หรือการลำที่ผิดปกติวิสัย เนื้อหามันทั้งจริงและไม่จริง ผู้ถูกสอยจะมีบทบาททางสังคมด้านใดด้านหนึ่ง แต่ส่วนมากแล้วเนื้อหาของสอย กล่าวถึงเรื่องราวทางเพศ ไม่ว่าจะเป็นอวัยวะเพศ ความล้มเหลวจากการร่วมเพศ ความสุขจากการร่วมเพศ ทั้งลักษณะที่เป็นจริงและเกินจริงอย่างโจ่งแจ้ง)⁷³

ยกที่ 4 เป็นการลำที่มีเนื้อหาทั้งคดีโลก และคดีธรรม ลำในลักษณะประชันปัญญา ปฏิภาณไหวพริบ ในลักษณะผลัดกันถามและตอบจนรู้แพ้รู้ชนะ เนื้อหาของกลอนจะกล่าวถึงงานบุญที่เจ้าภาพจัดขึ้น เช่น การจัดงานบวช หมอลำจะอธิบายถึงวัตถุประสงค์ของการบวช และจบลงด้วยคำถามที่อาจจะถามถึงว่าทำไมคนบวชจึงเรียกว่า นาค คู่ลำอธิบายเรื่องนาคแล้วจะจบด้วยคำถาม ต่อไปว่าการบวชมีกี่ประเภท ถ้าต่างฝ่ายต่างถามตอบได้ก็จะถามเรื่องบวชไปจนจบจึงลำเปลี่ยนเรื่องใหม่ ถ้าตอบไม่ได้ฝ่ายที่ถามจะ ลำกลอนสาธ ซึ่งเป็นกลอนลำที่ลำเพื่อเยาะเย้ย ถากถาง คู่ลำ คนที่แพ้หรือตอบไม่ได้ก็ต้องยอมรับและขอให้คู่ลำเปลี่ยนเรื่องใหม่ ซึ่งอาจเป็นเรื่องราวทาง

⁷² จารูวรรณ ธรรมวัตร อ้างแล้ว หน้า 56-57.

⁷³ ทองมาก จันทะลือ “คำสอย” ใน ชีวิตและผลงานของนายทองมาก จันทะลือ หน้า 66-67.

ประวัติศาสตร์ พุทธประวัติ ลัทธิธรรมนิยม จารีตประเพณีในการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น เป็นต้น

ยกที่ 5 ถ้าเนื้อหาเกี่ยวกับข่าวสารบ้านเมือง สภาพสังคมในปัจจุบัน เหตุการณ์ ที่กำลังน่าสนใจ จบจากกลอนนี้ จะเล่าอาลาเจ้าภาพหรือศรัทธา ลำเดินดงแกมเกี่ยวผู้ฟัง ในลักษณะการชวนไปบ้าน แสดงความอาลัยอาวรณ์ที่ต้องจากเจ้าภาพและผู้ฟังไป บอกกล่าวบ้านและถิ่นพำนัก พร้อมทั้งเชิญชวนให้แวะไปเยี่ยมเยือนถามข่าว และเมื่อมีการจัดงานบุญแล้วอย่าลืมไปติดต่อกำลังมาช่วยเสพเงิน⁷⁴

การลำของหมอลำกลอนนั้น เป็นการลำเพื่อแข่งขันประชันสติปัญญา และความรู้ ผู้เป็นหมอลำกลอนจึงมีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่ต้องสวมบทบาท หรือแสดงบทบาทเป็นใครในการลำ ยกเว้นบางครั้งที่ลำเกี่ยวกับวรรณคดี อาจจะสวมบทบาทเป็นตัวละครในเรื่องเพียงชั่วคราว เมื่อจบการลำเกี่ยวกับวรรณคดีก็จะกลับเป็นตัวของตัวเองของหมอลำอีกครั้ง ผู้เป็นหมอลำกลอนจะใช้ชื่อจริงและนามสกุลจริงในการประกอบอาชีพ ส่วนสมญานามของหมอลำแต่ละคน เป็นสิ่งที่คนฟังจะตั้งให้ในภายหลัง การตั้งสมญานามนั้นคนฟังตั้งให้ตามลักษณะเด่นที่เป็นเอกลักษณ์ของหมอลำ เมื่อเพียงแต่เอ่ยชื่อและสมญานาม คนก็จะรู้จักโดยทั่วกัน อย่างเช่น หมอลำคุณที หมอลำจอมศรี เสี่ยงสวรรค์ หมอลำเสาร์สวบ ดังนั้น หมอลำที่มีลักษณะเด่นมีเอกลักษณ์เฉพาะและมีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักโดยทั่วไปจึงจะได้รับการตั้งสมญานามจากคนฟัง⁷⁵

ในการลำที่ต้องใช้ชื่อ - นามสกุลจริง การลำที่เป็นตัวตนของตนไม่มีการแสดงบทบาทสมมุติ เมื่อหมอลำทำการลำในแต่ละครั้ง ต้องแบกรับชื่อเสียงและศักดิ์ศรีของตนเอง ถ้าใครชนะหมายถึงชื่อเสียง การยอมรับจากผู้ฟัง และที่สำคัญคือความภาคภูมิใจในความสามารถของตน ถ้าแพ้หมายถึง การเสื่อมเสียชื่อเสียงและศักดิ์ศรี การได้รับการดูหมิ่นจากคู่ลำและผู้ฟัง ซึ่งจะทำให้หมอลำรู้สึกอับอายอดสู่มาก หมอลำหญิงท่านหนึ่งกล่าวว่า “ถ้าแพ้เปรียบคนให้ตายชะดิกว่า” หมอลำอีกท่านกล่าวว่า เมื่อท่านตอบไม่ได้ “ได้แต่นั่งแก็ (แคะ) ตาสาตเห็ดโจ่งโปง” (รู้สึกว่างเปล่า) แห่งถูกเขาลำกลอนสาตผู้ฟังโห่ พออยากโดน(กระโดน) ฮ่านหนี หรือบ่กะกัน (ถลัน) ใจตาย” มีหมอลำหลายคนเมื่อจนเต็มตอบคำถามไม่ได้บ่อยครั้ง ต้องหาทางออกจากพามลำหนีกลับบ้าน โดยไม่รับค่าจ้างลำหรือค่าตัวในกลางดึก บางรายขนาดเดินร้องไห้ลัดทุ่งนากลับบ้าน กลับไปถึงบ้านแล้วคิดถึงเรื่องนี้ขึ้นมาก็ยังร้องไห้ด้วยความเสียใจ ในการลำช่วงที่หมอลำหนีกลับบ้าน อยู่ใน

⁷⁴ จารุวรรณ ธรรมวัตร อ้างแล้ว หน้า 56-57.

⁷⁵ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว.

⁷⁶ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว.

ช่วงเวลาประมาณ 23.00 น. ไปจนถึง 04.00 น. เนื่องจากเป็นยกที่หมอลำลำเนื้อหาในยกที่ 4 ซึ่งเป็นการลำถาม - ตอบปัญหาทางคติโลกและคติธรรม⁷⁷

ระยะเวลาที่ใช้ในการลำแต่ละยกและการตัดสินใจผลแพ้ชนะระหว่างหมอลำ จากคนฟัง ทำให้รู้ว่าหมอลำกลอนให้ความสำคัญในยกที่ 4 ซึ่งเป็นการลำถาม - ตอบซึ่งไหวจึงพริบเพื่อให้รู้ผลแพ้ชนะในความรู้ทางคติโลกและคติธรรม เมื่อหมอลำคนใดพ่ายแพ้ในเชิงการตอบปัญหา ต้องจดจำและไปเรียนรู้และแสวงหาคำตอบจากอาจารย์หรือผู้รู้เพื่อใช้ในการลำครั้งต่อไป อย่างไรก็ตาม หมอลำไม่ใช่เพียงต้องแสวงหาความรู้หรือแก้ไขข้อบกพร่องในทางด้านความรู้หรือศาสตร์อย่างเดียว หมอลำต้องมีศิลปะในการลำ ซึ่งศิลปะในการลำจะเป็นสิ่งดึงดูดใจให้ผู้ฟังอยู่ฟังลำและไม่รู้จักเบื่อหน่ายได้ตลอดคืน ศิลปะในการลำเป็นความสามารถ หรือเป็นพรสวรรค์เฉพาะบุคคลที่หมอลำสะสมจากการเรียนรู้ โดยการถ่ายทอดจากครูหมอลำ และจากการสังเกตจากหมอลำหลาย ๆ คน นำมาปรับปรุงผสมผสานสร้างลักษณะเด่นเฉพาะตัวขึ้น ซึ่งศิลปะการแสดงเหล่านี้จะทำให้คนรู้จักและจดจำหมอลำได้ เช่น หมอลำชายท่านหนึ่งมีความสามารถในการฟ้อนอ่อนช้อย สวยงาม เวลาฟ้อนสามารถเอนตัวไปข้างหน้าและข้างหลังจนศีรษะจรดพื้น คนดูจึงเรียกว่า หมอลำพรแอวอ่อน (แอว = เหว) หรือหมอลำพรฟ้อนอ่อน การฟ้อนที่สวยงามอ่อนช้อยเข้าจังหวะกับเสียงแคนจึงเป็นเสน่ห์ดึงดูดใจอีกอย่างหนึ่งของหมอลำ⁷⁸

การฟ้อนและจังหวะการเดิน การขยับขาของหมอลำ ไม่มีจังหวะและลีลาที่แน่นอน ขอให้มีความสำคัญที่ว่า “หย่อน (เดิน) กับฟ้อนให้เข้ากับจังหวะหรือลายแคน” ส่วนवादฟ้อนนั้นเลียนแบบมาจากการทำมาหากิน ลีลาท่าทางของสัตว์และธรรมชาติ เช่น สาวพากันไปสอนหย่อนใส่สาว กาเดินก๊อน เต่าลงหนอง อีแอ้งเขิน (แร้งบินดลาลม) แอ้งกระพือปีก แอ้งตากปีก ซึ่งหมอลำใช้เป็นवादฟ้อน รูปแบบในการฟ้อนจะมีการฟ้อนเดี่ยว (ฟ้อนรุก) อาจฟ้อนในรูปแบบที่หมอลำเข้าไปยืนช้อนอยู่ข้างหลังหมอลำหญิง แล้วฟ้อนเอนตัวไปข้างหลัง หรือหมอลำหญิงฟ้อนอยู่กับที่ หมอลำชายฟ้อนขยับเขยื้อน รอบตัว หรืออาจฟ้อนแบบที่ต่างฝ่ายต่างฟ้อนเขยื้อนรับกัน และมีการเคลื่อนไหวโดยรอบ นอกจากนั้นหมอลำชายจะมีท่าฟ้อนจก (ล้วง) หรือฟ้อนไล่ในลักษณะท่าท่าจะจับเนื้อ ต้องตัวฝ่ายหญิง หมอลำหญิงก็จะใช้ลักษณะการฟ้อนปิดเข้าแก่การฟ้อนจก⁷⁹

⁷⁷ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ่างแก้ว

⁷⁸ นางพวง พิมสุข อ่างแก้ว

⁷⁹ หมอลำทองมาก จันทะลือ, หมอลำจันทิ แสนสุข อ่างแก้ว

ในยกที่ 1 เป็นยกไหว้ครูนั้น หมอลำจะขึ้นมาขึ้นบนพามลำคู่กัน เมื่อเริ่มยกที่ 2 คือกลอนประกาศศรัทธา และถามข่าวชาวบ้าน หมอลำก็ยังไม่มีการฟ้อนมากนัก ในยกที่ 3 ซึ่งเป็นการลำเกี้ยว นั้น หมอลำต้องฟ้อนคู่กัน ลำเกี้ยวในลักษณะที่อยากรู้จักรักชอบเป็นจริงเป็นจัง นอกจากลำแล้วยังต้องใช้वादฟ้อนเป็นสื่อในการแสดงออกซึ่งความรักด้วย ซึ่งฝ่ายชายจะเริ่มจากการฟ้อนเกี้ยว เมื่อเกี้ยวพาราสีตกลงใจเป็นคู่รักกัน ก็จะเริ่มมีการฟ้อนจก ส่วนฝ่ายหญิงก็จะลำและฟ้อนเกี้ยวตอบ จนเมื่อฝ่ายชายฟ้อนจก ฝ่ายหญิงจะใช้ท่าฟ้อนปิด เมื่อจบยกที่ 3 ขึ้นยกที่ 4 ซึ่งเป็นยกที่ลำเพื่อหวังผลแพ้ชนะ ยกนี้ถ้าฝ่ายหนึ่งลำอีกฝ่ายหนึ่งอาจจะไปนั่งพักอยู่ข้างพามลำคอยฟังคำถามที่ถูกถาม เมื่อถามจบจึงลุกขึ้นไปลำตอบในระหว่างนี้ อีกฝ่ายหนึ่งก็จะไปนั่งพักดื่ม น้ำคอยฟังอยู่ข้างพามลำ คอยฟังและเตรียมลุกขึ้นลำตอบคำถาม แต่ส่วนมากแล้วหมอลำจะยืนคู่กัน คอยฟ้อนรับเมื่ออีกฝ่ายเดินกลอนลำและลำตอบคำถาม ในยกที่ 5 เมื่อมีการลำเกี้ยวและลำกลอนเกี่ยวกับข่าวสารบ้านเมือง หมอลำจะฟ้อนรับอยู่ที่พามลำคู่กัน⁸⁰

การจัดองค์กรของหมอลำ

หมอลำกลอนมีหมอลำเพียงคนเดียว การจัดองค์กรของหมอลำจึงไม่ค่อยมีความจำเป็น แต่หมอลำแต่ละคนก็สร้างสายสัมพันธ์กับหมอลำกลอนคนอื่น ๆ ในรูปการคบหาเป็นเพื่อน การเคารพนับถือเป็นครู และมีหมอลำกลอนหลายคนที่ย้ายทอดศิลปะการลำให้กับบุตรหลานที่มีความรักและเต็มใจที่จะเข้าสู่อาชีพ

การลำของหมอลำกลอนที่ใช้คู่ลำประชันกัน 2 คน และใช้ดนตรีประกอบการลำอย่างเดียวคือแคน เมื่อเจ้าภาพมาจ้างงาน การหาหมอแคน และค่าจ้างหมอแคนจะรวมอยู่ในค่าตัวของหมอลำ หมอลำบางคนจะใช้หมอแคนประจำตัว ซึ่งจะทำให้การแสดงราบรื่นไปด้วยดี เนื่องจากการลำนั้นระดับเสียงของหมอลำต่างกัน หมอแคนจึงเป่าลายแคนให้เข้ากับระดับเสียงของหมอลำ โดยปกติแคนที่นิยมใช้ประกอบการลำกลอน คือ แคนแปด (ทำด้วยไม้ลูกแคน 8 คู่) แคนแก้ว แต่แคนแก้วมีขนาดใหญ่ และมีน้ำหนักมาก ใช้ลมในการเป่ามากจึงไม่มีผู้นิยมเป่า ในการลำบางครั้งหมอลำแต่ละคนจะจ้างหมอแคนของใครของมัน เมื่อถึงเวลาลำหมอแคนของหมอลำแต่ละคนจะมาเป่าแคนให้หมอลำที่จ้างมา ในบางครั้งอาจต้องใช้หมอแคนร่วมกัน โดยที่หมอลำคนใดคนหนึ่งเป็นคนจ้างมา หรือในลักษณะที่ไม่มีหมอลำคนใดหาหมอแคนได้ก็ไปหาเอาตามหมู่บ้านที่ไป

⁸⁰ เฟื่องอ้าง.

ถ้า ค่าตัวของหมอแคนถ้าหมอลำใช้หมอแคนคนละคนก็ต่างฝ่ายต่างจ่าย ถ้าใช้หมอแคนร่วมกัน หมอลำก็จะออกค่าตัวให้หมอแคนคนละครั้ง⁸¹

หมอลำที่มีชื่อเสียงนอกจากจะประกอบด้วยความสามารถและพรสวรรค์ในตัวแล้ว ถึงสำคัญอีกอย่างหนึ่ง ก็คือสำนักหรือครูของหมอลำ ถ้ามีหมอลำมีครูที่เป็นหมอลำที่มีชื่อเสียงจะทำให้มีใบเบิกทางถึงความสำเร็จได้เร็วขึ้นเพราะคนเชื่อถือในตัวครู ครูหมอลำเมื่อไปลำในระยะที่ลูกศิษย์เตรียมไปประกอบอาชีพก็จะนำลูกศิษย์ขึ้นลำในบางช่วง เป็นการแนะนำลูกศิษย์ต่อหน้าผู้ฟัง ซึ่งลูกศิษย์คนใดมีความสามารถเป็นหมอลำใหม่ค่าตัวถูกกว่าหมอลำที่มีชื่อเสียง เช่น หมอลำค่าตัว 4 บาท หมอลำที่มีชื่อเสียงค่าตัว 20 บาท คนที่มีเงินไม่พอก็จะจ้างหมอลำใหม่และไปป่าวประกาศรับรองชื่อเสียงของหมอลำที่ตนจ้างไปว่า เป็นลูกศิษย์ของหมอลำดัง เช่น “ได้หมอลำเปลี่ยนมาช่วยงานเผ่นเป็นลูกศิษย์ของหมอลำเสาร์สวบ” ในบางครั้งที่เจ้าภาพไปจ้างครูหมอลำแต่ครูหมอลำไม่ว่าง ครูจะแนะนำลูกศิษย์ของตนแทน พร้อมทั้งให้คำรับรองในความสามารถ ซึ่งเจ้าภาพก็จะให้ความเชื่อถือได้มากขึ้นทั้งที่เจ้าภาพไม่เคยเห็นการลำของหมอลำ แต่ด้วยคำรับรองของครูที่เจ้าภาพเชื่อถือในความสามารถ เจ้าภาพก็เต็มใจว่าจ้าง⁸²

การสร้างสายสัมพันธ์ที่ดีระหว่างหมอลำร่วมอาชีพ ในลักษณะของเพื่อนหรือความเป็นพี่น้อง จะเอื้อประโยชน์ให้กับหมอลำทั้งในด้านการแลกเปลี่ยนความรู้และการรับงานจากเจ้าภาพ ซึ่งถ้าตนรับงานเต็มหมอลำจะแนะนำให้เจ้าภาพไปหาหมอลำที่ตนรู้จักชอบพอ ในขณะเดียวกันหมอลำที่มีพ่อแม่พี่น้องหรือญาติเป็นหมอลำโอกาสที่จะประสบความสำเร็จและมีชื่อเสียงยิ่งมากขึ้น เพราะมีความได้เปรียบในการเรียนรู้ และสั่งสมประสบการณ์ พร้อมทั้งความได้เปรียบในเครือข่ายของการจ้างงาน⁸³

บทบาทและสถานภาพของหมอลำกลอน

จากผญาบทที่ว่า “นักปราชญ์ผู้เฒ่า น้ป่านเจ้าผู้แตกลำ” สามารถบอกถึงบทบาทและสถานภาพของหมอลำกลอนในสังคมอีสานได้เป็นอย่างดี สังคมชนบทยอมรับคนที่มีความรู้ ผ่านการบวชเรียน หมอลำผ่านการเรียนรู้ในทางโลกและทางธรรมจากครูหมอลำ หมอลำที่มีชื่อเสียงต้องเป็นหมอลำที่เก่ง และมีความรู้ความสามารถจริง ๆ เนื่องจากการมีชื่อเสียงของหมอลำในยุคนี้รับรองโดยผู้ฟัง ซึ่งได้ชมการลำของหมอลำแล้วพูดไปแบบปากต่อปาก หมอลำได้รับการยอมรับจาก

⁸¹ เฟื่องอ้าง.

⁸² หมอลำเปลี่ยน วิมลสุข อ้างแล้ว.

⁸³ หมอลำทองมาก จันทะลือ อ้างแล้ว.

คนในสังคมในฐานะของปราชญ์ ซึ่งนอกจากจะมีหน้าที่ให้ความบันเทิงแล้ว โดยเนื้อหาที่เล่าหมอลำกลอนยังทำหน้าที่เป็นผู้สืบทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ในขณะที่เดียวกันการเดินทางไปยังหลายสถานที่ทำให้หมอลำทำหน้าที่เหมือนผู้นำข่าวสารจากโลกภายนอกเข้าไปยังหมู่บ้าน⁸⁴

ในขณะนี้แม้ชาวเมืองอุบลราชธานีใช้กฎหมายแบบเดียวกับกรุงเทพฯ แล้วก็ตาม แต่วิถีชีวิตของชาวบ้านยังผูกพัน และใช้ระบบฮีด – คลองเป็นบรรทัดฐานในการดำรงชีวิต อาจเนื่องมาจากการคมนาคมที่ยากลำบากในหลายหมู่บ้าน ทำให้หมู่บ้านหลายหมู่บ้านต้องอยู่แบบค่อนข้างโดดเดี่ยว ยิ่งในฤดูฝนแล้วแทบไม่มีใครเดินทางเข้ามาในหมู่บ้านคนที่เข้ามาในหมู่บ้านหรือเดินทางออกนอกหมู่บ้านมักไปในฤดูแล้ง การเดินทางไปตามนอกหมู่บ้านจะไปเพื่อนำสิ่งของไปแลกเปลี่ยนยังต่างหมู่บ้าน ไปเอาบุญหรือไปเที่ยวเทศกาลงานบุญ การอพยพไปบ้านใหม่ ไปเป็นนายฮ้อย หรือบางคนเดินทางไปไทย (กรุงเทพฯ เพื่อไปรับจ้างเกี่ยวข้าว ทำนา ในบริเวณรอบกรุงเทพฯ และจังหวัดปทุมธานี) นายฮ้อยก็คือการเดินทางไปทำการค้าขาย ซึ่งจะทำงานในช่วงฤดูหลังเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จ ผู้ชายในหมู่บ้านจะร่วมกันเดินทางไปค้าขาย โดยอาจนำผลผลิตภัณฑ์ที่ตนผลิตได้ไปขาย เช่น มีด ไร่ หรือนาสัตว์เลี้ยง เช่น วัว ควาย หมู ด่อนไปขายยังเมืองไทย (บริเวณโคราช สระบุรี ปทุมธานี และกรุงเทพฯ) เมื่อได้เงินมาแล้วจากกลับจะซื้อผลิตภัณฑ์หรือของใช้ที่แปลกใหม่เข้ามาฝากลูกเมีย เช่น ผ้าโจงกระเบนที่มีลวดลายเป็นผ้าลายไทย ผ้าซิ่นลายไทย เครื่องแต่งตัว เช่น แหวน สร้อย กำไล ซึ่งอาจจะทำด้วยเงิน นาค ทอง ของใช้ที่มีในสมัยนั้นเป็นสิ่งแปลกใหม่ เช่น กระบอก หวี⁸⁵ หมอลำหญิงท่านหนึ่งกล่าวว่า การแต่งตัวหมอลำต้องนำแฟชั่น ต้องใช้ในสิ่งที่ชาวบ้านไม่มี จะทำให้คนฟังรู้สึกสนใจและฟังเมื่อได้พบเห็น หมอลำหญิงท่านนี้จึงมักฝากเงินไปซื้อข้าวของและเครื่องแต่งตัวกับคนที่ไปไทยหรือนายฮ้อยที่รู้จักคุ้นเคยกัน⁸⁶ ผู้มาเยือนที่นาน ๆ ครั้งจะเข้ามาในหมู่บ้าน คนในหมู่บ้านจะให้ความสนใจ อยากรู้จักและซักถามข่าวคราวเกี่ยวกับตัวของหมอลำ และสังคมภายนอกชุมชนหมู่บ้าน หมอลำจึงมีลักษณะการทำหน้าที่เป็นผู้สื่อข่าวไปในตัว

โดยเนื้อหาของหมอลำกลอนที่มีทั้งทาง โลก และทางธรรม ซึ่งเป็นบรรทัดฐาน เป็นฮีด-คลองในการดำเนินชีวิต ทำให้หมอลำกลอนเป็นคนอีกกลุ่มหนึ่ง ที่ทำหน้าที่แม้จะมีหน้าที่หลักในด้านความบันเทิง แต่ก็ยังแฝงในการถ่ายทอดภูมิปัญญา ขนบธรรมเนียม และวัฒนธรรมแก่ชุมชนไปในตัว การไปชมการแสดงของหมอลำกลอน ชาวบ้านจะเรียกว่าไป “ฟังลำ” ไป “ฟังเบิ่ง” ก็คือ

⁸⁴ เฟื่องอ้าง.

⁸⁵ นายบัว อุณาพันธ์ อ้างแล้ว,

⁸⁶ หมอลำจันทิ แสนสุข อ้างแล้ว.

ตั้งใจฟังเพื่อเอาเรื่องราว ความรู้ที่หมอลำกลอนนำเสนออย่างแท้จริง คนฟังลำจึงตั้งใจฟังอย่างสงบ เรียบร้อย เมื่อถึงกลอนลำเกี้ยว คนที่ชอบสนุกอาจลุกขึ้นฟ้อน หรือเมื่อหมอลำลำถูกใจก็สามารถส่งเสียงป๊ป เสียงเซ หรือเสียงหัวเราะได้ตามชอบใจ⁸⁷

ผู้ที่มาฟังลำกลอนเป็นคนตั้งแต่รุ่นเด็ก ไปจนถึงผู้เฒ่าผู้แก่ การฟังลำชาวบ้านชวนกันมาเป็นกลุ่ม หอบลูกจูงหลานมาปูเสื่อนั่งฟัง เมื่อเด็กคนใดง่วงก็นอนหลับ เด็กโตเมื่อพ่อแม่จะกลับ ลูกยังนอนหลับอยู่ พ่อแม่จะปล่อยให้ลูกนอนหลับอยู่ข้างผ้าม่านจนถึงเช้าจะมาปลุกลูก หรือให้ลูกเดินกลับบ้านเองในตอนเช้าเมื่อสิ้นสุดการแสดงของหมอลำ ในขณะที่เดียวกันผู้รู้และบัณฑิตในหมู่บ้าน ตลอดจนพระสงฆ์จะมานั่งฟังลำ รวมกลุ่มกันอยู่ข้างผ้าม่าน พวกคนกลุ่มที่มีความรู้ในเนื้อหาที่หมอลำลำมาก จึงเป็นผู้คอยท้วงติง สอบถาม และสนับสนุนเมื่อหมอลำลำ⁸⁸

เจ้าภาพที่ไปจ้างหมอลำมาลำ ในสมัยนี้บางรายจะจ้างให้หมอลำทราบถึงคู่ลำที่ลำประชันกัน บางคนจะไม่จ้างให้ทราบให้ไปรู้เองเมื่อไปถึงงาน เนื่องมาจากในเจ้าภาพบางครั้งอาจจะเป็นงานของวัดไม่ใช่งานส่วนตัวเจ้าภาพ และแยกย้ายไปจ้างหมอลำ เมื่อนำหมอลำมาลำประชันกัน และถือหางหมอลำของฝ่ายตนไปจ้าง บางครั้งถึงขั้นพนันขันต่อกันว่าฝ่ายที่ตนจ้าง หรือฝ่ายคนอื่นจะชนะ เมื่อฝ่ายใดลำแพ้ (หมอลำตอบคำถามไม่ได้หลายครั้ง) ทำให้คนพวกนี้รู้สึกค่อนข้างรุนแรง แสดงออกทั้งการโห่ฮาป่าวไล่ให้หมอลำหนี ในหมอลำบางรายจะโดนคนฟังเหล่านี้เอาเกรียนฮ้าง (ฟัง) มาข้างเวทีแล้วให้หมอลำขึ้นนั่ง นำไปทิ้งไว้นอกหมู่บ้านตอนกลางดึก จนมีตำนานอันเกิดจาก การฟังลำว่า “คันจื้อฮ้างจั้งฮื้อเอาเกรียนฮ้างมาแก่หนี”⁸⁹ ถ้าหมอลำคนใดลำดี ลำเก่ง เป็นที่ประทับใจของคนดู คนดูจะหยิบยื่นสินน้ำใจให้คือเงินเล็กน้อย และเมื่อลำถึงตอนเข้าผู้เฒ่าผู้แก่ในบางหมู่บ้านก็จะจัดพิธีบายศรีสู่ขวัญให้กับหมอลำ ผู้เฒ่าผู้แก่บางคนก็มาผูกแขนเอาหมอลำเป็นลูกอีก คนที่อายุใกล้เคียงกันก็จะมาขอผูกแขนเป็นเสี่ยว เวลากลับก็มีขบวนไปส่งถึงนอกหมู่บ้านเลยทีเดียว⁹⁰

จึงอาจกล่าวได้ว่า หมอลำกลอนจะได้รับการยกย่องจากคนในสังคม ถ้าเป็นหมอลำที่เก่ง และมีความสามารถ ในขณะที่เดียวกันหมอลำที่ไม่ค่อยเก่งในความรู้และเนื้อหา จะได้รับการดูหมิ่นเหยียดหยามด้วยคำพูด “จื้อลำปานนี้ กะมาเป็นหมอลำ” และการกระทำโดยเนื้อหาของลำ หมอลำกลอนได้รับการยกย่องให้เป็นคนกลุ่มหนึ่งที่ทำหน้าที่สืบทอดวัฒนธรรมของพื้นถิ่นคู่กับวัด

⁸⁷ อ้างแล้ว.

⁸⁸ หมอลำทองมาก จันทะลือ.

⁸⁹ เพิ่งอ้าง.

⁹⁰ หมอลำจันทิ แสนสุข อ้างแล้ว.

โดยพลัดฤดูกาลกัน ในฤดูเข้าพรรษาคณะในสังคมจะมุ่งความสนใจไปที่วัด ส่วนนอกฤดูกาล
เข้าพรรษาคณะให้ความสนใจในงานบุญ งานบันเทิง ซึ่งก็มีหมอลำเป็นการแสดงที่ได้รับความนิยมมาก
ที่สุด⁹¹

⁹¹ หมอลำทองมาก จันทะถือ อ้างแล้ว .